

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΙΤΛΟΣ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

«Αφηγήσεις ποντίων γυναικών και δραστηριότητες
Δημιουργικής Γραφής: από τις προφορικές στις πολυμεσικές
ιστορίες».

ΑΓΓΛΙΚΑ

«Narrations by pontian women and creative writing activities:
from the oral to the multimedia stories».

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΣΑΒΒΙΔΟΥ ΑΜΑΛΙΑ

ΑΕΜ: 4116

ΕΠΟΠΤΡΙΑ: ΒΑΚΑΛΗ Π. ΑΝΝΑ, ΜΕΛΟΣ Ε.ΔΙ.Π. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ,
Π.Δ.Μ.

Β' ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΤΗΣ: ΚΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Η. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ,
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ & ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ

Μ.Π.Σ. «ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ», Π.Δ.Μ

ΦΛΩΡΙΝΑ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2023

Πίνακας περιεχομένων

Γλωσσάριο/Κατάλογος συντομογραφιών:	3
Ευχαριστίες.....	4
Περίληψη.....	5
Ελληνικά	5
Αγγλικά.....	6
Λέξεις κλειδιά	6
Ελληνικά	6
Αγγλικά	6
Κυρίως μέρος.....	7
Εισαγωγή	7
A' μέρος – θεωρητικό πλαίσιο	10
1. Ποντιακός Ελληνισμός.....	10
1α. Ιστορία Ποντίων	10
1β. Η κουλτούρα των Ποντίων	11
2. Προφορική ιστορία και λογοτεχνική αφήγηση.....	12
2α. Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στη λογοτεχνία.....	12
2β. Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στη ψηφιακή παραγωγή στην εκπαίδευση	17
3. Δημιουργική γραφή και πολυμεσικές ιστορίες.....	18
Μεθοδολογία.....	21
B' μέρος - Δημιουργικό μέρος.....	23
1. Αποτελέσματα συνεντεύξεων	23
2. Ο Ποντιακός Ελληνισμός και η ανάλυση των συνεντεύξεων.....	29
3. Αποτελέσματα δραστηριοτήτων	31
Ποιήματα	33
Μικρά κείμενα	34
Σύγκριση αποτελεσμάτων με τη βιβλιογραφία.....	35
Συμπεράσματα – συζήτηση	36
Παράρτημα	37
Λίστα εικόνων	43
Εικόνες που χρησιμοποιήθηκαν στο κόμικ.....	43
Εικόνες για το μνημείο της Πόντιας γυναίκας.....	54
Βιβλιογραφικές αναφορές	58

Γλωσσάριο/Κατάλογος συντομογραφιών:

Κ.Δ.Α.Π. = Κέντρο Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών

ΠΣΝ= Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου

Μαχαλάς= γειτονιά

Τσεμπέρι= μαντήλα

Μπαχτσέδες= κήποι

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, τους/ τις φίλους/ ες μου, τους κατοίκους της τοπικής κοινότητας Πελαργού, τους πολιτιστικούς συλλόγους της ευρύτερης περιοχής του Νομού Φλώρινας, τις βιβλιοθηκονόμους του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας για την αρωγή τους στη διαδικασία εκπόνησης της πτυχιακής μου εργασίας. Επίσης, είμαι ευγνώμων σε όλους/ ες τους/ τις καθηγητές/ τριες μου για την καθοδήγησή τους σε όλη την ακαδημαϊκή μου πορεία. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επόπτρια της εργασίας μου, την κυρία Άννα Βακάλη, η οποία με επέβλεπε καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής.

Περίληψη Ελληνικά

Το θέμα της εργασίας αφορά αφηγήσεις από άτομα ποντιακής καταγωγής της τοπικής κοινότητας Πελαργού Φλώρινας σχετικά με τη ζωή της πόντιας γυναίκας από την παιδική της ηλικία μέχρι και την ενηλικίωσή της. Οι συγκεκριμένες αφηγήσεις χρησιμοποιήθηκαν για την πραγματοποίηση δραστηριοτήτων Δημιουργικής Γραφής και πολυμεσικών ιστοριών. Η επιλογή του θέματος της εργασίας έγινε έπειτα από πρόταση που είχα από τον κύριο Παύλο Γεωργίου. να ενημερωθώ από τους κατοίκους του χωριού και στη συνέχεια να εμπλέξω τα παιδιά στη διαδικασία αυτή. Η πρόταση δόθηκε με αφορμή τη δημιουργία ενός μνημείου στο χωριό: « Πελαργός », το τόπο καταγωγής μου, αφιερωμένο στην Πόντια γυναίκα. Μέσα από τη διαδικασία αυτή συνδέσαμε τη ζωή της Πόντιας γυναίκας από το παρελθόν μέχρι και τον σύγχρονο τρόπο ζωής της. Αυτό που προέκυψε ως ζητούμενο είναι ο τρόπος που η ιστορία μπορεί να συμβάλλει στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των ατόμων. Τα αποτελέσματα της εργασίας τα παρουσίασα στα αποκαλυπτήρια του μνημείου της Πόντιας γυναίκας. Η μεθοδολογία της εργασίας είναι ποιοτική έρευνα. Μέσα από συνεντεύξεις και αφηγήσεις ατόμων ποντιακής καταγωγής που κατοικούν ή έχουν καταγωγή από το χωριό εκπονήσαμε πολυμεσικές ιστορίες με τη βοήθεια των παιδιών ηλικίας από 2.5 ετών έως 29 ετών. Σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, έγινε διερεύνηση των προϋπαρχουσών τους γνώσεων. Αναφορικά με τις ηλικίες 2.5 – 12 ετών (συμμετείχαν περίπου 16 παιδιά, έγιναν κάποιες αλλαγές στις δύο συναντήσεις), είχα δώσει στους γονείς ερωτήσεις και ορισμένοι/ες ήταν παρόντες/παρούσες στις δύο συναντήσεις που κάναμε. Επίσης, δημιούργησα, ψηφιακό κόμικ, αφού πρώτα ηχογράφησα τα αυτοσχέδια λόγια των παιδιών. Φτιάξαμε μια ψηφιακή ιστορία, η οποία εμπειρείχε αυτούσια τα λόγια των παιδιών ηλικίας 12 - 15 ετών (συμμετείχαν 8 άτομα). Μετα άτομα ηλικίας 19 – 29 ετών (συνολικά 8 άτομα), δημιουργήσαμε ποιήματα και από μία παράγραφο ατομικά για την Πόντια μάνα. Τα συμπεράσματα της εργασίας είναι ότι τα παιδιά ηλικίας 2.5 – 15 ετών δεν είχαν υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο αναφορικά με την Πόντια γυναίκα, αλλά γνώριζαν αρκετά θέματα για το Πόντο και τη σχέση των Ελλήνων με τους Τούρκους. Μέσα από τις συζητήσεις και τις συνεντεύξεις οι συμμετέχοντες/ουσες, έμαθαν για τη ζωή της Πόντιας γυναίκας.

Αγγλικά

The topic of the study concerns narratives from people of Pontian origin from the local community of Pelargos, Florina, about the life of the Pontian woman from her childhood to her adulthood. These narratives were used for the realization of Creative Writing activities and multimedia stories. The choice of the topic of the project was made after a suggestion I received from Mr. Pavlos Georgiou. To get information from the villagers and then to involve the children in this process. The suggestion was given on the occasion of the creation of a monument in the village: "Pelargos", my place of origin, dedicated to the Pontian woman. Through this process we connected the life of the Pontian woman from the past to her modern way of life. What emerged as an issue is how history can contribute to the formation of the personality of individuals. I presented the results of the work at the unveiling of the monument to the Pontian woman. The methodology of the work is qualitative research. Through interviews and narratives of people of Pontian origin living in or originating from the village we elaborated multimedia stories with the help of children aged from 2.5 years to 29 years. In all age groups, their pre-existing knowledge was explored. Regarding the age groups 2.5 - 12 years (about 16 children participated, some changes were made in the two meetings), I had given the parents questions and some of them were present in the two meetings we held. Also, I created, digital comic book, after recording the improvised words of the children. We made a digital story, which contained the words of the children aged 12 - 15 years old (8 participants). With people aged 19 - 29 years old (8 people in total), we created poems and one paragraph each individually for the painful mother. The conclusions of the study are that the children aged - 15 years did not have a high educational capital regarding the pontian woman, but they knew several topics about the pontian and the relationship between the Greeks and the Turks. Through the discussions and interviews, the participants learned about the life of the Pontian woman (<https://www.deepl.com/translator>).

Λέξεις κλειδιά Ελληνικά

Πόντια γυναίκα, προφορική ιστορία, δημιουργική γραφή, πολυμεσικές ιστορίες

Αγγλικά

pontian woman, oral story, creative writing, multimedia stories

Κυρίως μέρος

Εισαγωγή

Η επιλογή του θέματος της εργασίας για την Πόντια γυναίκα προέκυψε έπειτα από πρόταση που είχα από το συγχωριανό μου, κύριο Παύλο Γεωργίου, να ενημερωθώ από τους/ τις κατοίκους του χωριού, Πελαργού, σχετικά με την ιστορία της πόντιας γυναίκας από την παιδική της ηλικία μέχρι και την ενηλικίωσή της. Βασική επισήμανσή του ήταν ότι η γυναίκα του Πόντου έχει συμβάλλει με το έργο της στην ανάπτυξη του ποντιακού λαού σε πολύ μεγάλο βαθμό. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι ο κύριος Γεωργίου, με καθοδηγούσε, εκφράζοντας τις ιδέες και των ανθρώπων με τους οποίους επικοινωνούσε και βρίσκονταν στο εξωτερικό. Ένας εξ' αυτών, ο κύριος Ηλίας Μαυρίδης, ήταν και αυτός που σκέφτηκε να δημιουργηθεί ένα μνημείο αφιερωμένο στην πόντια γυναίκα, την οποία και αγαπούσε. Μάλιστα, ο κύριος Μαυρίδης, είναι και ένας από τους δωρητές του μνημείου. Όταν ήταν η περίοδος κατασκευής το μνημείου, ο κύριος Μαυρίδης ήρθε στην Ελλάδα και τότε έμαθα ότι είναι και συγγενής μου. Το θέμα της πτυχιακής μου εργασίας, επομένως, είναι πολύ σημαντικό για εμένα, όχι μόνο γιατί αφορά άτομα του στενού οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος, αλλά και γιατί αφορά τη σύνδεση της παλαιότερης με τη νέα γενιά. Επιπλέον, η καταγωγή της οικογένειάς μου είναι από το Πόντο και τη Μικρά Ασία, οπότε η συγγραφή της πτυχιακής εργασίας ήταν αφορμή να γνωρίσω την ιστορία των προγόνων μου. Πρωταρχικό ρόλο στην απόφασή μου να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα, διαδραμάτισε η άμεση εμπλοκή των παιδιών. Σκοπός ήταν να γνωρίσουν τα παιδιά την ιστορία της πόντιας γυναίκας. Η εργασία στόχευε στο να γνωρίσουμε την Πόντια γυναίκα μέσα από τις αφηγήσεις των συγχωριανών μου και να χρησιμοποιούμε την ιστορία των προγόνων μας για να εκφραζόμαστε δημιουργικά. Επιπλέον, σκοπός της εργασίας ήταν να εκφράσουν τα παιδιά τις γνώσεις τους για την πόντια γυναίκα μέσα από τη δημιουργική γραφή και τις πολυμεσικές ιστορίες. Στην εργασία εξετάζονται τα εξής ερωτήματα: « Ποια είναι η ιστορία της πόντιας γυναίκας; », «Τί γνωρίζουν τα παιδιά για την πόντια γυναίκα; », «Πώς τα παιδιά μπορούν να εκφραστούν μέσα από τη δημιουργική γραφή και τις πολυμεσικές ιστορίες; ».

Αναφορικά με τη μεθοδολογία της εργασίας, πήρα συνεντεύξεις από έξι γυναίκες του χωριού (μία συνέντευξη την πήρε μία κοπέλα 22 χρονών από τη γιαγιά της), ενώ πολλοί κηδεμόνες αφηγήθηκαν όσα γνώριζαν στις συναντήσεις που πραγματοποιήθηκαν σε εξωτερικούς χώρους, στην κοινότητα του χωριού και στο μουσείο. Ορισμένα στοιχεία, όπως

φωτογραφίες και αφηγήσεις τα έλαβα ηλεκτρονικά, ενώ κάποια άλλα τα ηχογράφησα. Μάλιστα, πολλές από αυτές τις φωτογραφίες χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία κόμικ. Για τις συνεντεύξεις, δημιούργησα ένα ερωτηματολόγιο, το οποίο και έδωσα στην ομάδα των ηλικιών 19 – 29. Σκοπός μου ήταν αυτά τα άτομα να πάρουν συνεντεύξεις από την οικογένειά τους. Ωστόσο, μόνο μία κοπέλα πήρε συνέντευξη από τη γιαγιά της. Οι συνεντεύξεις αφορούσαν το χρονικό διάστημα. Αφού πήραμε τις συνεντεύξεις, προγραμματίσαμε την πρώτη συνάντηση με την ηλικιακή ομάδα των 2.5 -12. Στην πρώτη συνάντηση προέκυψε το πρόβλημα ότι τα παιδιά αποσυντονίζονταν, γιατί η τοποθεσία ήταν στην κοινότητα, όπου βρίσκεται το πάρκο. Έτσι, συναποφασίσαμε με τους κηδεμόνες, η επόμενη συνάντηση να γίνει στο μουσείο. Ουσιαστικά, η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα εργάστηκε σε δύο συνεχόμενες μέρες σε συναντήσεις μικρής χρονικής διάρκειας. Για όλες τις ηλικιακές ομάδες (και τις τρεις) είχαν δημιουργηθεί ομαδικές συνομιλίες για την καλύτερη οργάνωση των συναντήσεων και των δράσεων. Την πρώτη ημέρα της συγκέντρωσης μας, συζητήσαμε για το περιεχόμενο της Πόντιας γυναικάς και την αξία της. Τη δεύτερη ημέρα, αν και αρχικά στοχεύαμε στο να φτιάξουμε το δικό μας κινούμενο σχέδιο, αυτό ήταν ανέφικτο, λόγω της έλλειψης χρόνου. Παρόλα αυτά, παίξαμε ένα παιχνίδι ρόλων με τα παιδιά και στη συνέχεια με βάση τα λόγια τους δημιούργησα ένα ψηφιακό κόμικ. Η επόμενη ομάδα αφορά ηλικίες 12 – 15 ετών (δύο κορίτσια ηλικίας 12 ετών που ήταν και στη δεύτερη ομάδα των 2.5 – 12 ετών, θέλησαν να συμμετέχουν σε αυτή την ομάδα). Στη συγκεκριμένη ομάδα, με τη βοήθεια, της Παναγιώτας Δόκα (συνομιλήκη μου, η οποία είχε εμπειρία με τα παιδιά, λόγω της εργασίας της σε βρεφονηπιακό σταθμό) αφηγηθήκαμε την ιστορία της Μαρούλας, μιας πόντιας νεαρής κοπέλας (την ιστορία αυτή μου τη διηγήθηκε ο πατέρας μου). Με αυτή την ομάδα, ηχογραφήσαμε τα λόγια που θα έλεγαν αν βίωναν την ιστορία εκείνη την εποχή και στη συνέχεια, χρησιμοποιώντας τις ηχογραφήσεις, δημιούργησα μία ψηφιακή ιστορία. Στην τρίτη ομάδα ηλικιών 19 - 29 ετών, υπήρχε μία κοπέλα δεκαεννέα ετών, δύο εικοσιενός χρονών (μία εκ των οποίων η υποφαινόμενη), δύο κοπέλες εικοσιδύο χρονών, μία εικοσιτριών χρονών, ενώ έλαβαν μέρος εξ' αποστάσεως και δύο αγόρια ηλικίας 29 ετών, οι οποίοι έστειλαν τις εργασίες τους ηλεκτρονικά. Τα παιδιά αυτής της ομάδας έγραψαν ποιήματα και από μία παράγραφο ατομικά για την Πόντια μάνα, χρησιμοποιώντας κάποιες κοινές λέξεις που σκεφτήκαμε ομαδικά. Αρχικά, θα παρακολουθούσαν τις συνεντεύξεις που πήραμε, αλλά αυτό δεν έγινε, καθώς γνωρίζαμε αρκετά θέματα για το Πόντο. Η δεύτερη και η τρίτη ομάδα συναντήθηκαν την ίδια ώρα στον ίδιο χώρο, σε διαφορετικά μέρη του χώρου (κάποιοι στα πεζούλια της

εκκλησίας και άλλοι στα παγκάκια της εκκλησίας). Τα αποτελέσματα των δράσεων μας θα τα παρουσιάζαμε την ημέρα της εκδήλωσης. Αν και παρουσίασα ορισμένα αποτελέσματα των εργασιών, δεν μπόρεσα να τα παρουσιάσω, καθώς ήταν δυσμενείς οι καιρικές συνθήκες. Παρόλα αυτά, ο ιερέας του χωριού μας πρότεινε να γίνει η εκδήλωση στο χώρο της εκκλησίας και έτσι η εκδήλωση όχι μόνο δεν ακυρώθηκε, αλλά πραγματοποιήθηκε και μπόρεσα να παρουσιάσω έστω λίγη από την εργασία που υλοποιήσαμε.

Μέσα από την εργασία, φαίνεται ότι η νέα γενιά δεν έχει υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο αναφορικά με τη ζωή της Πόντιας γυναίκας. Ωστόσο, μέσα από τις αφηγήσεις των ενηλίκων που γνώριζαν βιώματα των συγγενών τους, η νέα γενιά γνώρισε τη ζωή της πόντιας γυναίκας από τη στιγμή που γεννιέται μέχρι και την ενηλικίωσή της. Η ζωή της χαρακτηρίζεται από κοινωνικές ανισότητες και χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο. Αρχικά, η γυναίκα του Πόντου είχε ποιότητα ζωής, όμως μετά υπέστη βασανιστήρια. Παρόλα αυτά, αυτή η γυναίκα αντιμετώπιζε με πίστη και με ανθρώπινες αξίες τις αντίξοες αυτές καταστάσεις. Η Πόντια γυναίκα συνεχίζει το κοινωνικό της έργο, πλέον, μέσα από τη νέα γενιά. Μέσα από τη διαδικασία που ακολουθήθηκε οι νέοι άνθρωποι μπόρεσαν όχι μόνο να γνωρίσουν την ιστορία της καταγωγής τους, αλλά και να εντρυφήσουν στην εκπόνηση εργασιών γι' αυτήν. Είναι σημαντικό να υλοποιηθούν νέες δράσεις στο μέλλον που θα περιλαμβάνουν την ιστορία του πόντου και σε άλλα μέρη του κόσμου. Θα πρέπει η νέα γενιά να διεκδικεί τα δικαιώματά της και να αναγνωριστούν, επισήμως, τα βασανιστήρια, αλλά και η συμβολή της Πόντιας γυναίκας στην κοινωνία.

Η εργασία δομείται ως εξής · αρχικά αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο, εστιάζοντας στο ζήτημα της ζωής της Πόντιας γυναίκας. Επιπρόσθετα, εστιάζει στην έννοια της δημιουργικής γραφής και των πολυμεσικών ιστοριών. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στην ερευνητική προσέγγιση αναφορικά με τις συνεντεύξεις και τις δραστηριότητες. Μετέπειτα, αναλύονται τα αποτελέσματα της εργασίας. Ακολουθούν τα συμπεράσματα και η βιβλιογραφία. Στο τέλος της εργασίας βρίσκεται το παράρτημα, όπου υπάρχει το ερωτηματολόγιο που δόθηκε στους συμμετέχοντες/ ουσες και το κόμικ.

Α' μέρος – Θεωρητικό πλαίσιο

1. Ποντιακός Ελληνισμός

1α. Ιστορία Ποντίων

Ο Πόντος βρίσκεται βορειοανατολικά στη χερσόνησο της Μικράς Ασίας και τα πρώτα ελληνικά στοιχεία εντοπίζονται από το 10^ο αιώνα π. Χ. (Λαμψίδης, όπως αναφέρεται στο Αγτζίδης, 2015, σελ. 157 – 158). Ο Ξενοφώντας αναφέρεται στις εξής ελληνικές πόλεις: Τραπεζούντα, Κοτύωρα, Κερασούντα, Αμισό, Σινώπη. Τον 11^ο μ.Χ. αιώνα ο Πόντος, με βάση το Μητροπολίτη Χρύσανθο της Τραπεζούντος, γίνεται ανεξάρτητος από το Βυζάντιο (Αγτζίδης, 2015, σελ. 158). Το 1204 μ. Χ. έγινε η ίδρυση της Τραπεζούντας μετά την άλωση της Πόλης από τους Φράγκους. Το 1211 μ. Χ. οι Οθωμανοί κατακτούν την Τραπεζούντα (Αγτζίδης, 2015, σελ. 159).

Οι Οθωμανοί κυριαρχούν στο Πόντο και με βάση ένα χωρισμό υπάρχουν τρεις χρονικές περιόδους: α) από την άλωση της Τραπεζούντας το 17^ο αιώνα οι Τούρκοι αντιμετωπίζουν με ουδέτερο τρόπο τους/ τις Έλληνες/ Ελληνίδες του Πόντου, ενώ κυριαρχούν στο μέγιστο έναντι των τελευταίων β) η περίοδος αυτή τελειώνει με τη λήξη του πολέμου Τουρκίας – Ρωσίας και έτσι ξεκινά η λειτουργία των τσιφλικιών, βιαιότητες εναντίον των Χριστιανών και εξισλαμισμοί (Λαμψίδης, όπως αναφέρεται στο Αγτζίδης, 2015, σελ. 159). Ο εξισλαμισμός αναφέρεται στο γεγονός της βίαιης ή της επιθυμητής αλλαγής της θρησκείας με το Ισλάμ (https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/corpora/corpora/search.html?lq=%CE%B5%CE%BE%CE%B9%CF%83%CE%BB%CE%B1%CE%BC%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82&ts=s&dq=). Τα τσιφλίκια ήταν είτε μεγάλα αγροτικά τμήματα είτε χωριά και βρίσκονταν στην κατοχή ιδιώτη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και εργάζονταν οι ολίγοι, καθώς ήταν υποχρεωμένοι. Η Τουρκοκρατία αφορά την τουρκική κυριαρχία στις εξής περιοχές: « Κύπρο, Κρήτη, Θεσσαλία, Ήπειρο, Θράκη, Μακεδονία» (https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/search.html?lq=%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%BA%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%B1&dq=). Αναφορικά με τους ολίγους ζούσαν σε δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης και όποτε επιθυμούσε ο τσιφλικάς μπορούσε να τους διώξει από το σπίτι και τη γη τους (<https://www.mixanitouxronou.gr/koligoi-kai-tsflikades-ston-thessaliko-kampo-nea-ekpompi-apo-tin-michani-toy-chronoy/>) γ) η περίοδος αυτή τελειώνει το 1922 και εμπεριέχει δύο ακόμα περιόδους. Η μία αφορά την καταπάτηση των νόμων ως προς την εφαρμογή τους για τους Χριστιανούς που χαρακτηρίζονταν από το

φιλελευθερισμό από τις αρχές του τόπου. Η άλλη ξεκινά το 1908 και υπάρχει η άνοδος του εθνικισμού των Τούρκων/ άλλων (Λαμψίδης, όπως αναφέρεται στο Αγτζίδης, 2015, σελ. 159). Για να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποφασίστηκε ο θάνατος των Χριστιανών. Επιπλέον, σκοτώθηκαν 353.000 Έλληνες του Πόντου που ήταν Χριστιανοί (Βαλαβάνης, όπως αναφέρεται στο Αγτζίδης, 2015, σελ. 159). Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι το 1923 με τη Συνθήκη της Λωζάνης έγινε ανταλλαγή πληθυσμών Τούρκων/ άλλων – Ελλήνων/ ίδων (Tursun, όπως αναφέρεται στο Surončák, 2008, σελ.56). Επιπρόσθετα, υπήρχε και το αντάρτικο, όπου κάποιοι/ ες Έλληνες/ ίδες έφευγαν στα βουνά (Μακρίδου – Καλλιγά, όπως αναφέρεται στο Φωτιάδης, 2009, σελ. 149).

Οι Τούρκοι εκτόπιζαν και έστελναν στην εξορία όλους/ ες όσους/ ες ζούσαν σε ένα χωριό. Συγκεκριμένα, τους εξουθένωναν, βάζοντάς τους να περπατάνε όταν υπήρχε χιόνι, γυναίκες, παιδιά, παππούδες, γιαγιάδες. Όσοι από τους άντρες επιβίωναν στο δρόμο, οδηγούνταν με τη βία στο στρατό, όπου υπήρχαν δυσμενείς συνθήκες. Στη διαδρομή, οι άντρες αντιμετώπιζαν το κρύο, το λιμό, την ψυχική και σωματική εξουθένωση (Ενεπεκίδης, όπως αναφέρεται στο Φωτιάδης, χ.χ., σελ. 6-7). Το κίνημα των Νεοτούρκων, με αρχηγό το Μουσταφά Κεμάλ σκόπευε στον αφανισμό των Χριστιανών (Αγτζίδης, 2005, σελ. 117). Ένας από τους συνεργάτες/ ίδες του Κεμάλ ήταν ο Τοπάλ Οσμάν (Yüksel , όπως αναφέρεται στο Φωτιάδης, χ.χ., σελ. 11). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Αμάσεια είχε πριν το πόλεμο 136.768 Έλληνες/ ίδες, 393 σχολεία, 12.360 μαθητεύομενους/ ες, 493 εκπαιδευτικούς και 498 Εκκλησίες. Από τα άτομα αυτά 72.375 μετακινήθηκαν ή εξορίστηκαν. Απ' αυτούς το 70% πέθανε στην εξορία (Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Υ.Α.Κ., Α/4α , Αικατερινοδάρ & Α.Υ.Ε., Κ.Υ., Β (35, 38, 45, 59), Αικατερινοδάρ, όπως αναφέρεται στο Φωτιάδης, χ.χ., σελ. 10).

Οι Πόντιοι/ ες καταφεύγουν σε ελληνικές περιοχές, αλλά και σε χώρες του εξωτερικού. Στην Ελλάδα δυσκολεύονται να ενταχθούν στην κοινωνία. Αντιμετωπίζουν εχθρικό περιβάλλον και πολιτισμικές και κοινωνικές διαφορές (Surončák, 2008).

1β. Η κουλτούρα των Ποντίων

Η ποντιακή κουλτούρα χαρακτηρίζεται από τη μουσική, η οποία περιλαμβάνει τραγούδια και χορούς. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η μουσική συνδέεται με τις περιστάσεις που βιώνουν τα άτομα, όπως γάμοι, πόλεμοι, γιορτές. Επιπλέον, οι Πόντιοι/ ες έχουν συγκεκριμένο τρόπο ενδυμασίας. Επιπρόσθετα, η κουλτούρα των Ποντίων περιλαμβάνει ενασχόληση με το

εμπόριο, τη γεωργία, τα μέταλλα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο ποντιακός λαός είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει επιστημονικό κεφάλαιο.

Αναφορικά με τη μουσική, υπήρχε διαφορετικό ύφος σε κάθε περίπτωση. Η μουσική για χορό υπήρχε σε γάμους και γιορτές. Άλλες φορές η μουσική συνοδεύει το τραγουδιστή. Επιπρόσθετα, πριν τη μάχη χόρευαν το πυρρίχιο χορό σέρρα, ώστε να προετοιμαστούν μέσα από τη ζωντάνια και τη δυναμικότητα που χαρακτηρίζει το χορό αυτό.

Η γυναικεία φορεσιά αποτελείται από την τάπλα που έμπαινε στο κεφάλι και το κάλυπτε σε συνδυασμό με τη μαντήλα, λετσέκ'. Τα εσώρουχα, όπως και των αντρών, ήταν τα κανναβένια καμίζ', βρακίν' που το ύψος τους ήταν στις γάμπες και το σπαλέρ' που έφτανε από το λαιμό στη μέση. Πάνω στο σαλβάρ' (σαλβάρι) και το καμίζ υπήρχε η ζουπούνα με ένα στενό γιακά από χοντρό ύφασμα από μαλλί ή βαμβάκι και πάνω απ' αυτήν η τσόχα που ήταν φτιαγμένη από μαλλί, κοντή σε διαστάσεις και φοριόταν σαν επανωφόρι. Το κομμάτι που κλείνει τη γυναικεία φορεσιά είναι η ποδιά λαχώρ' που δένεται στη μέση ή το πισταμπάλ' (πιο σεμνή). Οι Πόντιοι άνδρες φορούν το σαλβάρ' είναι ένα παντελόνι από χοντρό ύφασμα μαλλιού. Στο κεφάλι φορούν το πασλούχ που δένεται πίσω με δυο λωρίδες υφάσματος. Η ζώνη ζωνάρ' έχει μήκος τρία έως τέσσερα μέτρα και χρησίμευε και ως τσέπη για την τοποθέτηση διάφορων μικρών πραγμάτων ή όπλων. Ένα άλλο κομμάτι της ποντιακής φορεσιάς των ανδρών που συμπεριλαμβάνονταν στα παραπάνω είναι και τα φυσεκλίκια που έμπαιναν σταυρωτά γύρω από τους ώμους. Τα παπούτσια ήταν οι τσάπουλες, χωρίς τακούνι και το τσακέτο ήταν η ζακέτα τους (Χατζηιωαννίδης, όπως αναφέρεται στο Surončák, 2008, σελ. 54 – 56).

Με τους νόμους των Scherif 1839, Humayun 1856, υπήρχε εμπορική, οικονομική, και εκπαιδευτική ανάπτυξη. Οι Πόντιοι/ες ασχολούνταν με τη γεωργία (καλλιέργεια σιταριού, καλαμποκιού, καπνών, γεωμήλων, κριθαριού, οσπρίων, πορτοκαλιών), έφτιαναν τυροκομικά προϊόντα, ενώ η ενασχόλησή τους εμπεριείχε και την εργασία με μέταλλα (Φωτιάδης, 2009, σελ. 110).

2. Προφορική ιστορία και λογοτεχνική αφήγηση

2α. Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στη λογοτεχνία

Η προφορική ιστορία είναι η καταγραφή αφηγήσεων, στιγμών που έχουν βιώσει οι άνθρωποι στο παρελθόν, καθώς και απόψεων των ατόμων. Γίνεται είτε με μαγνητόφωνο είτε με κάμερα και χρησιμεύουν για την παροχή πληροφοριών για το παρόν και το μέλλον (Θώδης, Αρναούτη,

2021, σελ.4). Επιπλέον, η τεχνική της συνέντευξης είναι η εξής: συμμετέχει το άτομο που ρωτά και ο ερωτώμενος. Βασικός παράγοντας για την ποιότητα της συνέντευξης, την προφορική αφήγηση, είναι η σχέση που θα αναπτυχθεί μεταξύ στα δύο παραπάνω άτομα. Επιπρόσθετα, η προφορική ιστορία « δημιουργεί τα δεδομένα της και δεν τα εκμεταλλεύεται όπως η ιστορία με το αρχειακό της υλικό» (Raphaël, όπως αναφέρεται στο Κυριακίδου - Νέστορος, 1987, σελ. 178). Επιπρόσθετα, η ιστορικότητα συνδέεται με την αφήγηση η οποία περιγράφει μια «φανταστική λογική δομή» δομή με λογική και φαντασία που εμφανίζεται σαν ανθρώπινη αλήθεια, υποστηρίζοντας ότι το ιστορικό κείμενο είναι τεχνούργημα της λογοτεχνίας (White, όπως αναφέρεται στο Κατσίκη – Γκίβαλου, 2015). Παράλληλα, η πεποίθηση ότι η δομή της γλώσσας κάθε κειμένου έχει πληροφοριακή και δημιουργική λειτουργία ενίσχυσε το ιστορικό κείμενο σαν αφήγηση (Κατσίκη – Γκίβαλου, 2015).

Μέσα από τη μελέτη δύο λογοτεχνικών έργων, της Halo και της Πλατάκουτζα εντόπισα προφορικές αφηγήσεις, οι οποίες αναφέρονται στην ιστορία του ποντιακού Ελληνισμού. Η επιλογή των δύο συγκεκριμένων βιβλίων έγινε με τα εξής κριτήρια: α) περιγραφή αφηγήσεων αληθινών βιωμάτων Ποντίων μέσα από τη λογοτεχνία β) αφήση της ιστορίας των Ποντίων μέσα από την οπτική του γυναικείου φύλου.

Το βιβλίο της Halo περιγράφει τη ζωή της μητέρας της, όπως τη διηγείται η ίδια σε ένα ταξίδι που κάνουν προσπαθώντας να εντοπίσουν την κατοικία της στο Πόντο. Η ιστορία εκτυλίσσεται από τη στιγμή που ζει στο Πόντο με ευημερία με την οικογένειά της. Περιγράφονται οι ασχολίες, η κουλτούρα των Ποντίων, καθώς και όλες οι κοινωνικές μεταβολές, οι εξευτελισμοί, οι βιαιότητες που υπέστησαν. Στο βιβλίο της Πλατάκουτζα αναφέρεται η ζωή τριών γυναικών, της Δωροθέας Σουντουλίδου, της μητέρας της Σοφίας και της γιαγιάς της Ευγενίας και περιγράφονται τα βάσανα που πέρασαν, αλλά και οι ηθικές τους αξίες. Και τα δύο έργα περιγράφουν την ιστορία των Ποντίων μέσα από το γυναικείο φύλο. Παρακάτω αναλύονται κάποια σημεία των δύο αυτών λογοτεχνικών έργων.

Μια ιστορία από το Πόντο, διηγείται η Thea Halo, η οποία αφηγείται τα όσα έζησε η μητέρα της, Σάνο. Η Σάνο, είχε δέκα παιδιά, έξι κορίτσια και τέσσερα αγόρια. Κατοικούσαν στην Νέα Υόρκη, στη δεκαετία του '40 και του '50. Η μητέρα της αφηγήτριας, ήταν δυναμική και βοηθούσε σημαντικά την οικογένειά της. Ήταν από την Τουρκία, ήταν Πόντια Ελληνίδα της Μικράς Ασίας. Μάνα και κόρη έψαξαν το 1989 να εντοπίσουν τα χωριά: «Αϊοντόν », εκεί

όπου έζησε η μητέρα της συγγραφέως. Στη διαδρομή και συγκεκριμένα στην Αμάσεια, οι δύο γυναίκες έρχονται σε επαφή με προσηνή άτομα από την Τουρκία. Η Thea Halo απόρησε με την καλή τους συμπεριφορά. Η μητέρα της ανέφερε ότι οι άνθρωποι στην χώρα αυτή δεν ήταν βίαιοι. Τέτοια άτομα ήταν οι ακόλουθοι του Μουσταφά Κεμάλ. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι η μητέρα της συγγραφέως έχει συγχωρέσει τα συγκεκριμένα άτομα.

Στο χωριό της Σάνο, οι γυναίκες άσπριζαν τα πανιά που έφτιαχναν σκάβοντάς τα με κοπριά αγελάδας. Δημιουργούσαν φαγητά, όπως γιαούρτι, βούτυρο, ενώ ο άντρας της Σάνο τους έδινε τροφή - σαλιγκάρια. Τα σπίτια τους ήταν κατασκευασμένα από ξύλα, όλοι/ες οι χωριανοί/ες συνέβαλαν στο χτίσιμο μιας οικίας, όταν επρόκειτο να γίνει κάποιος γάμος ζευγαριού που δεν είχε συγγενείς. Συγκεκριμένα, τα αγόρια τις περισσότερες φορές ζούσαν στο σπίτι τους και οι γυναίκες τους συμβίωναν με τους γονείς του συζύγου τους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Σάνο δεν είχε εντοπίσει αντίστοιχα τούρκικα σπίτια.

Σε ένα άλλο σημείο αναφέρεται ότι η μητέρα της Σάνο ήταν χαριτωμένη και νοικοκυρά. Έφτιαχνε, μάλιστα, το δικό της ψωμί. Καθάριζε τα πόδια του πεθερού της και του τα φιλούσε. Μάλιστα, όταν επιθυμούσε να του πει κάτι ζητούσε από τον άντρα της να του μεταφέρει τα λόγια της. Αυτό γινόταν από σεβασμό και ίσχυε για όλες τις νύφες. Αναφορικά με τα παιδιά νεότερης ηλικίας, όπως η Σάνο στην παιδική της ηλικία εργάζονταν και αυτά. Ήταν αρωγοί και στις οικιακές εργασίες, αλλά κυρίως φρόντιζαν τα ζώα. Τα παιδιά διασκέδαζαν όταν απασχολούνταν με δουλειές. Σπάνια κουβαλούσαν νερό από το χωριό σε στάμνα με μεγάλη χωρητικότητα. Ο αντρικός πληθυσμός του χωριού είχε τοποθετήσει μια σωλήνα μεταφοράς νερού από το βουνό έως και τη βρύση. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι το νερό είχε πρωταρχικό ρόλο στη ζωή των ατόμων, καθώς ήταν δυσεύρετο. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι στο μέρος όπου κατέληγε ο σωλήνας του νερού είχαν φτιάξει πέτρινη ή τσιμεντένια γούρνα. Εκεί οδηγούσαν τα ζώα για να πιούν νερό. Κάποιες φορές κουβαλούσαν ξύλα στις πλάτες τους, όμως τις περισσότερες φορές η δουλειά αυτή γινόταν από τους άντρες με τη βοήθεια κάρων.

Η μητέρα της Thea Halo βρέθηκε στη Συρία, σε ηλικία περίπου δεκαπέντε χρονών και παντρεύτηκε έναν άγνωστο άντρα. Όταν ήταν δέκα χρονών, η μαμά της την έδωσε σε μία γυναίκα για να τη μεγαλώσει, καθώς πολλοί/ές είχαν πεθάνει από την ασωτία. Απόρροια αυτού ήταν να αφήσει το παιδί της σε ένα άτομο που θα το εκμεταλλευόταν αργότερα, χωρίς,

βέβαια, να το γνωρίζει αυτό. Η μητέρα της Σανό οδηγήθηκε στην παραπάνω ενέργεια, γιατί τα μέλη της οικογένειάς της πέθαιναν. Μετά από πολλές περιπέτειες, βρήκε καταφύγιο, στην ηλικία των δώδεκα ετών σε μια άλλη οικογένεια. Ωστόσο, ο τουρκικός στρατός ήθελε να διώξει τους/ τις Χριστιανούς και έτσι η Σανό και τα άτομα με τα οποία έμενε έφυγαν για τη Συρία. Όμως, ένα άτομο απ' αυτούς/ ές που κατοικούσαν μαζί της την πούλησε σε έναν άντρα για να την παντρευτεί. Φυσικά, αυτή είχε ανάγκη για γονείς και όχι για σύζυγο.

Στο σημείο αυτό, η μητέρα της αφηγήτριας αναφέρεται στο τρόπο ζωής τους το 1919 που βίωσαν στο τόπο τους. Ένα χρόνο μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε έναν πόλεμο που ο τούρκικος στρατός έπαιρνε τους Έλληνες του Πόντου και τους χρησιμοποιούσε για κατασκευές δρόμων και για να φτιάχνουν χαντάκια. Ωστόσο, μετά τη λήξη του πολέμου, υπήρξε για λίγο ευημερία. Στις αρχές του πολέμου, νικήτρια ήταν η Τουρκία, όμως αυτό συνέβαινε έως και το 1916. Οι Πόντιοι/ ες διώκονταν από τους Νεότουρκους. Υπήρξαν πάρα πολλοί θάνατοι από τις «πορείες θανάτου». Οι άντρες ηλικιών 20 - 50 ετών εξαναγκάστηκαν να μπουν στο τουρκικό στρατό, αλλιώς θα τους σκότωναν. Οι πιο πολλοί Χριστιανοί/ ες οδηγήθηκαν βίαια σε εργασία ανοίγματος δρόμων για να εισχωρεί ο στρατός της Τουρκίας. Εκεί, λοιπόν, σπάζανε μεγάλες πέτρες, ενώ κάποιους τους πήγαν έως τη Βαγδάτη στη Μεσοποταμία, κάποιοι βρέθηκαν έως το Καύκασο. Οι συνθήκες εργασίας εκεί ήταν εξουθενωτικές. Δεν είχαν τα απαραίτητα τρόφιμα, κατοικία, ενδυμασία. Το 1916, όσοι/ όσες Έλληνες/ ίδες ζούσαν στη Σινώπη εξοντώθηκαν. Μάλιστα, κάποιοι/ ες ανέφεραν ότι το ίδιο συνέβη και στη Σαμψούντα. Έκαψαν ογδόντα οχτώ ποντιακά ελληνικά χωριά έχοντας ως πρόφαση ότι έψαχναν Πόντιους λιποτάκτες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τη χρονική περίοδο 1914-1918 περισσότερος από 100.000 ελληνικός ποντιακός πληθυσμός πέθανε, ενώ δεν ήταν λίγοι αυτοί που έφυγαν από τον Ελλαδικό χώρο. Οι άνθρωποι αυτοί βίωσαν βιαιότητες: βιασμούς, φόβο, κλέψιμο. Όταν υπήρξε ο «Μεγάλος Λιμός», πολλά ζώα ήταν άρρωστα, τα τρόφιμα ήταν δυσεύρετα το πρόβλημα της ασιτίας εμφανές.

Επιπρόσθετα, όταν νόμιζαν ότι ο πόλεμος είχε τελειώσει, οι στρατιώτες συνέχιζαν να αρπάζουν άντρες και να μη τους παρέχουν βασικά αγαθά, όπως τροφή και στέγη. Οι γυναίκες πρόσμεναν με ελπίδα την επιστροφή των αντρών. Κάποιοι μπόρεσαν να ξεφύγουν, όπως ο πατέρας της Σάνο, ο οποίος είχε ψείρες. Συγκεκριμένα, ο πατέρας της το έσκασε και είχε πληγές με αίματα, ενώ όλη η εξωτερική του εμφάνιση έδειχνε τα βάσανα που πέρασε. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο πατέρας, κάποια άτομα από την Ελλάδα, τα οποία ήταν μαζί του,

τα αφήναν εκεί, ώστε να πεθάνουν. Οι Τούρκοι άρπαζαν και το παππού της. Μάλιστα, ταυτίζει το γεγονός αυτό με το πόλεμο, όπου οι Τούρκοι δεν έδιναν οπλισμό και τροφή στους Έλληνες, ώστε να πεθάνουν. Αργότερα, οι Τούρκοι επέστρεψαν στο χωριό και με τη βία, απειλώντας τη ζωή των κατοίκων, ώστε να φύγουν από το τόπο τους.

Η οικογένεια της Σάνο ξεκίνησε τη « μεγάλη πορεία », ένας από τους ανθρώπους που τους γνώριζαν είπε στεναχωρημένος στο πατέρα της ότι ο παππούς τους πέθανε στα στρατόπεδα. Όσο περπατούσαν οι στρατιώτες ήταν έφιπποι και με μαστίγια και έλεγχαν τα άτομα. Ο πατέρας της Σάνο ζήτησε να αγόρασε ένα γαϊδούρι από έναν Τούρκο. Ο Τούρκος που του πούλησε το γαϊδούρι τον βοήθησε γιατί κάποτε όταν κινδύνευε στα χιόνια αυτοί οι άνθρωποι ήταν η σωτηρία του. Φυσικά, δεν ήταν η πρώτη φορά που αυτή η οικογένεια υπήρξε αρωγός των Τούρκων. Το βράδυ οι στρατιώτες τους είπαν να σταματήσουν. Όλοι/ες ήταν καταπονημένοι/ες, υπήρχε κρύο και τα πόδια τους πονούσαν, καθώς περπατούσαν χωρίς παπούτσια. Οι μέρες κυλούσαν με τον ίδιο τρόπο, έχοντας ελάχιστα τρόφιμα και αντικείμενα. Οι άντρες εργάζονταν στα χωράφια και οι γυναίκες έσπερναν. Μια μέρα τους πήγαν με τη βία σε ένα στρατόνα. Εκεί ηχούσαν τα κλάματα των ηλικιωμένων και των μωρών. Μια γιαγιά δεν άντεξε τις αντίξοες συνθήκες. Το παιδί της την κουβαλούσε, αλλά όταν δεν μπορούσε άλλο να την μετακινεί την άφησε στο έδαφος. Κάποια άτομα τη στιγμή που περπατούσαν πέθαναν. Όσοι/ες πέθαιναν τη νύχτα θάβονταν με τη χρήση κουταλιού ή ξύλου. Όταν ξημέρωνε δεν υπήρχε η δυνατότητα ταφής, διότι αυτό δεν επιτρεπόταν από τον τουρκικό στρατό. Μάλιστα, τους εκβίαζαν με τα μαστίγια που κρατούσαν για να μη τους παρακούσουν. Η μητέρα της Σάνο θήλαζε τα δύο δίδυμα παιδιά της και ήταν εξουθενωμένη. Όλοι/ες διψούσαν, το ίδιο και η γιαγιά της Thea Halo, η οποία όταν βρήκε νερό πήγε να πει, τη μαστίγωσαν. Τότε ο άντρας της την έσωσε, ενώ η κόρη τους παρακολουθούσε στεναχωρημένη το συμβάν. Στην πορεία πέθανε και η αδερφή της Σάνο. Οι Τούρκοι δεν τους επέτρεψαν να τη θάψουν, ενώ τους διέταζαν να το πετάξουν. Δεν υπήρχε χρόνος για ξεκούραση παρά μόνο τις ώρες που προσεύχονταν οι στρατιωτικοί. Οι άνθρωποι παρακαλούσαν το Θεό να βρεθούν σε κάποια περιοχή όπου θα μπορούσαν, πιθανότατα, να εντοπίσουν φαγητό και νερό (Halo, 2000, σελ. 19-225).

Στο βιβλίο της Πλατάκουτζας αναφέρεται η ζωή τριών γυναικών, της Δωροθέας Σουντουλίδου, της μητέρας της Σοφίας και της γιαγιάς της Ευγενίας. Από την Τραπεζούντα, οδηγούνται στο Καύκασο, χωρίς να λησμονούν την Τραπεζούντα. Οι γυναίκες, στην αρχή

βρίσκονταν σε κακή ψυχολογική κατάσταση, όμως στη συνέχεια ήταν ελπιδοφόρες. Παρόλα αυτά, αναγκάζονται να φύγουν και από αυτό το μέρος για να πάνε στην Ελλάδα, όπου θα ήταν ασφαλείς. Όμως, στην Ελλάδα τους αντιμετώπισαν με δυσπιστία. Βίωσαν την κατοχή, τον εμφύλιο, την πενία. Η Δωροθέα είναι μία γυναίκα αγωνίστρια, η οποία δε φοβάται τους ανθρώπους, γιατί πιστεύει στο Θεό. Αυτή η προσηνής και αισιόδοξη γυναίκα άντεξε στους αγώνες της ζωής. Οι ανθρώπινες αξίες που τη χαρακτήριζαν ήταν η αγάπη, η συγχωρετικότητα, η ολιγάρκεια, η φιλανθρωπία, η ενσυναίσθηση. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι όταν γεννήθηκε η εγγονή της, αναζωογονήθηκε και μπόρεσε να συνεχίσει τον αγώνα της (Πλατάκουτσα, 2020, σελ. 9-10).

2β. Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στη ψηφιακή παραγωγή στην εκπαίδευση

Μέσα από την τοπική ιστορία το σχολείο αλληλεπιδρά με την κοινωνία και αναπτύσσεται δημιουργική σχέση μεταξύ τους. Η ψηφιακή αφήγηση ιστοριών αφορά την αφήγηση ιστοριών με τη χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας της πληροφορικής του διαδικτύου. (Kress, όπως αναφέρεται στο Μπράιλας, 2022, σελ. 90). Επιπρόσθετα, η προφορική ιστορία, η οποία ανήκει στον ερευνητικό ιστορικό κλάδο και αναπτύσσει κοινωνικά τους/ τις μαθητές/ τριες, συμβάλλει στη μελέτη της τοπικής ιστορίας (Αρναούτη, Θώδης, 2021, σελ. 4).

Οι νέες πρακτικές επικοινωνίας βασίζονται στην πολυτροπικότητα. Συγκεκριμένα, συνδέουν διάφορους τρόπους για να μεταδοθεί κάποιο μήνυμα: «προφορικό λόγο, στατική εικόνα, κινούμενη εικόνα και ήχο». Επομένως, η Πρωτοσχολική εκπαίδευση πρέπει να εισάγει τα παιδιά στο να φτιάχνουν νοήματα με τρόπους, όπως η χρήση της εικόνας, του βίντεο, του ήχου. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να προωθεί τη σύνθεση ποικίλων τρόπων, όπως «εικόνα, αφήγηση, γραπτό κείμενο, βίντεο» για να δημιουργηθεί ένα μήνυμα με συνοχή και δομή. Η τεχνολογία μπορεί να διαδραματίσει πρωταρχικό ρόλο στη διαδικασία αυτή: « προφορικό λόγο, στατική εικόνα, κινούμενη εικόνα και ήχο» (Θεοδωρακάκου, 2022, σελ.2).

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι φαίνεται πως, όταν η τεχνολογία χρησιμοποιείται ως μεθοδολογικό εργαλείο διδασκαλίας, αυξάνονται τα κίνητρα των μαθητών. Απόρροια αυτού είναι η επίτευξη των στόχων τους και η ενίσχυση της αυτοπεποίθησής τους. (Riconscente, όπως αναφέρεται στο Κοροσίδου & Μπράτιστης, 2022, σελ. 413).

3. Δημιουργική γραφή και πολυμεσικές ιστορίες

Η Δημιουργική Γραφή είναι μια νέα παιδαγωγική προσέγγιση και διαφοροποιείται από πρακτικές που υποστηρίζουν ότι ο/η μαθητής/ τρια δεν έχει ενεργό ρόλο στη κατάκτηση της γνώσης και ότι δεν είναι φορέας της χρησιμοθηρικής γνώσης. Συγκεκριμένα, αναφορικά με τη Λογοτεχνία, τα παιδιά μέσα από τη φαντασία και την επινοητικότητα τους δημιουργούν τα δικά τους κείμενα και δεν τα επεξεργάζονται μόνο κριτικά και ερμηνευτικά (Βακάλη, 2020, σελ. 4).

Αναφορικά με τον όρο πολυμεσικές ιστορίες, στις ψηφιακές ιστορίες στην αφήγηση υπάρχει διάδραση και οι ιστορίες προκαλούν το ενδιαφέρον των ατόμων, διότι χρησιμοποιούνται και πολυμεσικά στοιχεία: « κείμενο, γραφικά, βίντεο, ηχογραφημένη αφήγηση και μουσική». Η ψηφιακή αφήγηση είναι σύγχρονη και συμβάλλει στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντός τους, λόγω του συναισθήματος που τους προκαλεί (Smedaetal, όπως αναφέρεται στο Κοροσίδου & Μπράτισης, 2022, σελ. 413).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μίας έρευνας για την καλλιέργεια ικανοτήτων γραφής που πραγματοποιήθηκε σε μαθητές/ τριες (18 κορίτσια και 22 αγόρια) ανέπτυξαν τη δημιουργική τους γραφή μέσα από τη χρήση της δημιουργικής γραφής. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι για να επιτευχθεί αυτό, οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποίησαν τις εξής ασκήσεις εξάσκηση με συγκεκριμένες λέξεις, ύπαρξη βιβλιοθήκης στην τάξη, καλλιέργεια του λεξιλογίου της τάξης, παρότρυνση των μαθητών/ τριών να χρησιμοποιούν λεξικό. Αρχικά, τα παιδιά έγραψαν μία έκθεση για να προσδιοριστεί το μορφωτικό τους επίπεδο αναφορικά με το τρόπο γραφής. Έπειτα, μετά από το χρονικό διάστημα του ενός μήνα, οι συμμετέχοντες/ ουσες, έγραψαν και πάλι έκθεση. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι μαθητές ανέπτυξαν τις ικανότητές τους για δημιουργική γραφή (Nasir, Naqvi, Bhamani, 2013).

Σύμφωνα με την έρευνα του Γρόσδου που έγινε σε ηλικίες 10 – 12 ετών σε δεκαέξι τάξεις, οι εικόνες μπορούν να συμβάλλουν στην καλλιέργεια της δημιουργικής γραφής. Συγκεκριμένα, αυτό συνέβη έπειτα από δεκαοχτώ ώρες διδασκαλίας των μαθητών/ τριών από τους εκπαιδευτικούς τους, ενώ υπήρξε και εισαγωγή για την αφήγηση. Αρχικά, στα τρία μαθήματα τα παιδιά ήρθαν σε επαφή με έργα ζωγραφικής, στα άλλα τρία μαθήματα με κείμενα και εικόνες από τη λογοτεχνία για παιδιά και στις τρεις τελικές μαθησιακές διδασκαλίες μερικά

κομμάτια από ταινίες κινηματογράφου. Τα βήματα που ακολούθησαν οι εκπαιδευτικοί ήταν τα εξής: 1) έδειξαν τις εικόνες 2) συζήτησαν, αναφέροντας και αυτά που σκέφτηκαν με το που αντίκρυσαν τις εικόνες 3) σταδιακή επισκόπηση των εικόνων, 4) κάναν ασκήσεις δημιουργικής γραφής, χρησιμοποιώντας φύλλα εργασίας 5) εκπόνηση και άλλων δραστηριοτήτων, όπως κινητικές. Επιπρόσθετα, τα αποτελέσματα της έρευνας κρίθηκαν με βάση την αλλαγή της στάσης των παιδιών για τη συγγραφή κειμένων μέσα από τη χρήση της δημιουργικής γραφής. Συγκεκριμένα, τα κριτήρια ήταν: 1) αν υπήρχε χαρά και αν επιθυμούσαν τα παιδιά να υλοποιήσουν τις δραστηριότητες 2) αν οι μαθητές/ τριες προσπαθούσαν να υλοποιήσουν τις δραστηριότητες από ένα μέτριο στάδιο μέχρι και το στάδιο του ενθουσιασμού 3) αν υπήρξε σημαντική μεταβολή της θετικής συμπεριφοράς τους σχετικά με το γραπτό λόγο 4) αν συμμετείχαν ενεργά τα παιδιά με χαμηλό συγγραφικό επίπεδο όταν πραγματοποιούνταν οι δραστηριότητες. Επιπλέον, ένας άλλος δείκτης για να κριθούν τα αποτελέσματα ήταν αν υπήρχε άνοδος στα παιδιά αναφορικά με τη παραγωγή κειμένων σχετικά με την καλλιέργεια της δημιουργικότητας, χρησιμοποιώντας τη δημιουργική γραφή, συγκριτικά με τα κείμενα τους στη μαθησιακή διαδικασία με την εμπλεκόμενη μαθησιακή περιοχή της γλώσσας. Παρατηρήθηκε πρόοδος στο τρόπο οργάνωσης του κειμένου, στην καινοτομία και στη φαντασία (συγκεκριμένα σε όλα όσα αξιολογούνταν). Ειδικότερα, οι μαθητές/ τριες σημείωσαν σημαντικά αποτελέσματα με μια ενδεικτική βαθμιαία κλίμακα ως εξής: 1) φαντασία 2) καινοτομία 3) οργάνωση. Επιπρόσθετα, τα παιδιά που δεν είχαν υψηλές επιδόσεις στη συγγραφή, ενδιαφέρθηκαν, συμμετείχαν στις συζητήσεις, είχαν φαντασία και καινοτομία. Παρόλα αυτά, φάνηκε να δυσκολεύονται να οργανώνουν και να αναφέρουν όσα σκέφτηκαν και είπαν προφορικά στο γραπτό λόγο. Οι εικόνες που προβλήθηκαν στους μαθητές/ τριες συνέβαλαν σημαντικά στο καταιγισμό ιδεών. Επομένως, σύμφωνα με την έρευνα, το να χρησιμοποιούνται πολλές εικόνες και σε διαφορετικές μορφές διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο στην καλλιέργεια της δημιουργικής γραφής (Γρόσδος, χ.χ., σελ. 6-14).

Σε μια άλλη έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε στο 4^ο Νηπιαγωγείο Δράμας, χρησιμοποιήθηκαν τα « ημερολόγια παιγνιδιού ». Αυτά εμπεριείχαν πολλά στοιχεία της δημιουργικής γραφής, στο οποίο υπάρχουν στιγμές από τη ζωή των παιδιών της τάξης του σχολείου της Δράμας, φωτογραφίες τους, λεύκωμα, σχολιασμοί και καθημερινές στιγμές. Αρχικά, τα παιδιά παίζουν παιχνίδι ρόλων και όσα αναφέρουν καταγράφονται με ηχογραφήσεις. Μετέπειτα, γίνεται συζήτηση με κριτική σκέψη μεταξύ της εκπαιδευτικού και

των παιδιών για τα συμβάντα που διαδραματίζονται στις φωτογραφίες, αλλά και στις ηχογραφήσεις. Όλα τα παραπάνω αποτυπώνονται στο ημερολόγιο της τάξης με πλήθος ποικίλων τρόπων, όπως κόμικ, μικρές ιστορίες, ποιήματα μέσα σε ένα ομαδικό κλίμα. Αναφορικά με τις ατομικές εργασίες, οι εικονογραφήσεις σαν αφηγήσεις είχαν θεματολογία από το παιχνίδι ρόλων που υλοποιήθηκε ομαδικά. Οι αφηγήσεις (εικόνες και κείμενο) αποτυπώθηκαν σε φωτογραφίες και τοποθετήθηκαν στο ημερολόγιο. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν οι συνεντεύξεις που έδωσαν τα παιδιά στην εκπαιδευτικό, η οποία εμπεριείχε ένα εικονικό θέμα. Μέσα από αυτές τις δύο διαδικασίες που υλοποιήθηκαν στο σχολικό έτος, τα παιδιά συμμετείχαν ενεργά χρησιμοποιώντας τη δημιουργικότητά τους, χωρίς να φοβούνται να εκφραστούν. Μέσα, λοιπόν, από τη χρήση του ημερολογίου, τα παιδιά εξέφρασαν τις εμπειρίες τους δημιουργικά. Επιπλέον, σε ένα άλλο νηπιαγωγείο εφαρμόστηκε η δημιουργική γραφή μέσα από τους Μύθους του Αισώπου. Τα παιδιά ήρθαν σε επαφή με τους μύθους, τους χαρακτήρες, τα ζώα, τον συμβολικό χαρακτήρα των μύθων, με τις παροιμίες. Επιπρόσθετα, οι μαθητές/ τριες παρατήρησαν τους μύθους σαν ένα παράδειγμα λαϊκών παραμυθιών και γνώρισαν την αφήγηση και τη δραματοποίηση που μπορεί να γίνει με βάση αυτά τα παραμύθια. Στη συνέχεια, με το παραμύθι με τη χρήση του *monie maker* έγινε μια ψηφιακή αφήγηση. Η ψηφιακή αφήγηση αφορά την αφήγηση που παίρνει νέες μορφές με τη βοήθεια τόσο της τεχνολογίας όσο και του διαδικτύου (Lathem, 2005). Συγκεκριμένα, τα παιδιά έφτιαξαν ένα ηλεκτρονικό επιτραπέζιο, με την καθοδήγηση της εκπαιδευτικού. Το επιτραπέζιο είχε εικόνες ζώων των μύθων του Αισώπου. Κάθε μέρα ασχολούνταν με αυτό το παιχνίδι και έφτιαχναν το παραμύθι τους. Το επόμενο στάδιο που επιθυμούσαν να κάνουν τα παιδιά ήταν να χρησιμοποιήσουν το παραμύθι τους για να φτιάξουν μία ψηφιακή αφήγηση στο *monie maker*. Έφτιαξαν ένα «βιβλίο σπινάλ» με την ιστορία τους, έφτιαξαν το σκηνικό, με τη χρήση του *Kidspiration*, διάλεξαν τους χαρακτήρες των ζώων, ανέθεσαν ρόλους, πρόσθεσαν σταδιακές κινήσεις στα ζώα, έβγαλαν φωτογραφίες, έκαναν αποθήκευση και αρίθμηση των εικόνων. Το επόμενο βήμα ήταν το να τοποθετηθούν οι εικόνες, με την καθοδήγηση της νηπιαγωγού. Στη συνέχεια, προστέθηκε η ηχογράφηση («φωνές, αφήγηση, τραγούδι») και έγινε μοντάζ.

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν έδειξαν ότι φαίνεται πως είναι σημαντική η καθοδήγηση των παιδιών από τους/ τις εκπαιδευτικούς, ώστε να αναδιαμορφώνουν τον τρόπο που λαμβάνουν μέρος σε μια δραστηριότητα μέσα από τη σκέψη και τη δημιουργικότητα των παιδιών (Davies,

Σαμαρτζίδου & Σαραφίδου, όπως αναφέρεται στο Κωτόπουλος, Ζωγράφου-Τσαντάκη, Σαραφίδου και Βακάλη, 2015, σελ. 10)). <<Το Ημερολόγιο Παιχνιδιού, τα προϊόντα δημιουργικής γραφής, το λάχνισμα, το κινούμενο σχέδιο>>, συμβάλλουν στην κριτική, τον αναστοχασμό, στην αναδιαμόρφωση των ποικίλων τρόπων συμμετοχής των παιδιών στις δραστηριότητες της Δημιουργικής Γραφής στην πρωτοσχολική εκπαίδευση (Κωτόπουλος, Ζωγράφου-Τσαντάκη, Σαραφίδου και Βακάλη, 2015, σελ. 7-10).

Μεθοδολογία

Για την εκπόνηση της πτυχιακής εργασίας συμμετείχε πληθυσμός προσφύγων τρίτης γενιάς σε ένα χωριό του Νομού Φλώρινας. Εργαστήκαμε σε τρεις ομάδες με τους κατοίκους του. Η επικοινωνία με τις τρεις ομάδες γινόταν μέσω διαφορετικών ομαδικών συνομιλιών μέσω των εφαρμογών messenger και Instagram. Η πρώτη ομάδα συμπεριλάμβανε άτομα ηλικιών: 2.5-12 ετών. Η δεύτερη ομάδα είχε άτομα ηλικιών: 12-15 ετών και η τρίτη ανθρώπους ηλικίας 19-29 ετών αντίστοιχα.

Με τη βοήθεια των κηδεμόνων των παιδιών της πρώτης ομάδας οργανώσαμε δύο συναντήσεις. Αρχικά, ζητήθηκε από την οικογένεια των παιδιών να τα ενημερώσουν παιδιά για τα πολιτισμικά και κοινωνικοοικονομικά στοιχεία της κοινωνίας των Ποντίων και κυρίως για την αξία της Πόντιας γυναίκας. Οι ερωτήσεις προέκυψαν έπειτα από παρακολούθηση ορισμένων συνεντεύξεων για ζητήματα ιστορικής μνήμης και βιωμάτων (<http://www.memoro.org/gr-gr/>) και από μελέτη στοιχείων για την Πόντια μάνα από το αρχείο του Πόντου. Επιπλέον, ένα ακόμα ζητούμενο ήταν η αποστολή φωτογραφικού υλικού που διέθεταν σχετικό με το θέμα μας είτε μέσα από την εφαρμογή είτε εκ του σύνεγγυς. Στην πρώτη συνάντηση, με βάση τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό θα υπήρχε συζήτηση σχετικά με τις αφηγήσεις των οικείων μας. Θα τις συγκρίναμε μεταξύ τους. Θα καταλήγαμε σε συμπεράσματα. Στη δεύτερη θα συζητούσαμε για το τί γνωρίζουν τα παιδιά για το τρόπο ενδυμασίας της Πόντιας γυναίκας, τις κοινωνικές τις σχέσεις, για το μορφωτικό της κεφάλαιο, για τις πεποιθήσεις της, για το οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό της κεφάλαιο. Στη συνέχεια, θα παρατηρούσαμε εικόνες από το βίο της Πόντιας γυναίκας, Μετέπειτα, με τη χρήση του animaker θα δημιουργούσαμε τη δική μας ψηφιακή ιστορία. Τα βήματα που θα ακολουθούσαμε θα ήταν: 1) προβολή εικόνων από τη ζωή της Πόντιας γυναίκας από το 1917 έως και σήμερα 2) συζήτηση 3) εντοπισμός των κατάλληλων χαρακτήρων και της ενδυμασίας

τους 4) τοποθέτηση σκηνικών 5) εισαγωγή ηχογράφησης με τα λόγια των παιδιών στα κατάλληλα σημεία 6) εισαγωγή κινήσεων και εκφράσεων προσώπου 7) λήψη του κινουμένου σχεδίου. Στο τέλος θα συζητούσαμε σχετικά με τις νέες μας γνώσεις και πώς αισθανόμαστε γι' αυτές.

Από τα προαναφερθέντα δεν υλοποιήθηκε το animation. Τελικά δημιούργησα μόνη μου ένα κόμικ, το οποίο βασιζόταν σε λόγια που ανέφεραν τα παιδιά κατά τη διάρκεια ενός παιχνιδιού ρόλων που παίζαμε στη δεύτερη συνάντηση. Η διαδικασία που ακολούθησα ήταν να επιλέξω φωτογραφίες που να σχετίζονται με τη ζωή της Πόντιας γυναίκας, αλλά και με τα λόγια των παιδιών. Έπειτα μέσα από την εφαρμογή για κόμικ, comica, και μέσα από το powerpoint δημιούργησα το κόμικ, βάζοντας τα λόγια και τις σκέψεις των παιδιών μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Επιπλέον, χρησιμοποίησα σε συγκεκριμένες εικόνες και κάποια αυτοκόλλητα που πρόσφερε η εφαρμογή για κόμικ.

Αναφορικά με τη δεύτερη ομάδα, το αρχικό σχέδιο ήταν να δημιουργήσουμε ένα κόμικ για τη γυναίκα του Πόντου. Ωστόσο, μετά την εφαρμογή του εκπαιδευτικού σχεδιασμού για την πρώτη ομάδα, το κόμικ δημιουργήθηκε από την πρώτη ομάδα. Επομένως, η δεύτερη ομάδα, θα χρησιμοποιούσε τη δημιουργική γραφή υλοποιώντας τη δική της ψηφιακή αφήγηση. Στα μέλη αυτής της ομάδας, θα αφηγούμουν την ιστορία της Μαρούλας. Τη συγκεκριμένη ιστορία μου την αφηγήθηκε ο ιερέας του χωριού και πατέρας μου. Η ιστορία της αφορά μία κοπέλα από το χωριό μας. Όταν αυτή και η οικογένειά της αντιλήφθηκαν τις βιαιότητες των Τούρκων έφυγαν στα βουνά. Εκεί έχασε την οικογένειά της, αλλά κατάφερε να επιβιώσει τρώγοντας ό, τι έβρισκε στο βουνό, για τρεις μήνες. Τότε τη βρήκε μία οικογένεια Τούρκων και τη βοήθησε να πάει στην Ελλάδα. Αυτό το κατάφερε, διότι όταν πέρασαν τον έλεγχο για να οδηγηθεί στον ελλαδικό χώρο, είπαν ότι ήταν μουγκή. Αυτή την ιστορία, λοιπόν, θα έκαναν τα παιδιά ψηφιακή αφήγηση.

Αναφορικά με την τρίτη ομάδα δημιουργήθηκε ένα ερωτηματολόγιο στο οποίο περιλαμβάνονταν ερωτήσεις που κινούνταν στο πλαίσιο των ερωτημάτων που ζητήθηκαν και στην πρώτη ομάδα. Υπήρχαν, επιπλέον, ερωτήσεις που συνδέουν την Πόντια γυναίκα που έζησε στο παρελθόν με την Πόντια γυναίκα που ζει στη νέα γενιά. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το ερωτηματολόγιο στάλθηκε στην ομαδική συνομιλία που δημιουργήσαμε με τα άτομα ηλικιών: 19-29 ετών μέσω της εφαρμογής του messenger. Παρόλο που το

ερωτηματολόγιο είχε δημιουργηθεί από την υποφαινόμενη, υπήρχε η ελευθερία να υπάρξουν μετατροπές από την ομάδα. Μάλιστα, υπήρχαν οδηγίες σχετικά με το τρόπο διεξαγωγής των συνεντεύξεων. Συγκεκριμένα, υπήρχε η δυνατότητα για τους/ τις συμμετέχοντες/ ουσες να προσθέσουν δικές τους ερωτήσεις κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Τα άτομα που έλαβαν μέρος σε αυτή τη διαδικασία, κλήθηκαν να ρωτήσουν πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντός τους σχετικά με την αξία της Πόντιας γυναίκας. Στο τέλος της συνέντευξης τους ζητήθηκε να εκφράσουν οι ίδιοι/ ες ερευνητές/ τριες τα συναισθήματά τους για τις γνώσεις που αποκόμισαν. Ο σκοπός ήταν να εντοπίσουν στοιχεία που δεν γνώριζαν σχετικά με την γυναίκα που έζησε στο Πόντο. Στη συνάντηση θα παρακολουθούσαμε μερικά κομμάτια των συνεντεύξεων και θα γράψουμε ποιήματα και μικρά κείμενα για την Πόντια μάνα με βάση κάποιες κοινές λέξεις. Οι συνεντεύξεις θα γίνουν με τη βοήθεια του κινητού ή του φορητού υπολογιστή.

Β' μέρος - Δημιουργικό μέρος

1. Αποτελέσματα συνεντεύξεων

Από τις συνεντεύξεις που πήραμε (με τη χρήση φορητού υπολογιστή και κινητού) από έξι γυναίκες του χωριού, αλλά και από τα γραπτά μηνύματα που έλαβα και τις φωτογραφίες πρόεκυψαν τα εξής δεδομένα:

Η μητέρα της πρώτης ερωτώμενης ήταν από τη Σαμψούντα και ο πατέρας της από τη Γάβζα. Ήταν στην Πάφρα, αρχικά, όμως οι Τούρκοι τους καταδίωκαν και έτσι πήραν τα αντικείμενά τους και πήγαν στη Γάβζα. Το 1905 γεννήθηκε ο πατέρας της και το 1907 η μητέρα της. Οι γονείς της ήταν εύποροι. Επίσης, οι Τούρκοι τους ζητούσαν να μη φύγουν. Μάλιστα, ένας Τούρκος ζήτησε από τον παππού της να δώσει ένα κορίτσι σε αυτόν, όμως αυτός δεν την έδωσε. Στο σπίτι τους είχαν παπά, δάσκαλο, δικηγόρο για να φροντίζουν τα κορίτσια. Η μητέρα της ήταν πολύ μορφωμένη. Όταν τους κυνήγησαν οι Αντάρτες πήγαν στα Γρεβενά. Αυτή ήταν πέντε χρόνια μικρότερη από τον αδερφό της. Ενώ στην αρχή τους συμπεριφέρονταν καλά, ύστερα ήθελαν να τους πάρουν την περιουσία. Μετέπειτα, πήγαν στο Καραμπουρνάκι. Εκεί κόλλησαν ελονοσία. Από εκεί ο πατέρας της είπε να πάνε στους συγγενείς τους στο χωριό μας, το Πελαργό. Η γιαγιά της είπε να μη πάνε εκεί, αλλά στα Γρεβενά, αφού εκεί είχαν γνωστούς. Εκεί υπήρχε πείνα. Ο πατέρας της μάζευε κούτσουρα και εξασφάλιζε τροφή στα παιδιά του, καθώς έκανε χωράφι και όλοι/ ες θαύμαζαν τη δυναμικότητα και την εργατικότητά του, αναφέροντας ότι ένας τουρκόφωνος σαν αυτόν εργάζεται με υπερβολικό ζήλο. Όταν η ερωτώμενη έπρεπε να απαντήσει στο ερώτημα σχετικά

με το αν τους βάλαν να διαλέξουν ανάμεσα στη θρησκεία και τη γλώσσα τους, η απάντησή της ήταν θετική. Μάλιστα, ενώ στην αρχή τους αποκαλούσαν: «πρόσφυγκες » και τους παρομοίαζαν με τις σφύγκες, αργότερα σύναψαν μεταξύ τους κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις. Στο χωριό της υπήρχαν εξήντα Πόντιοι/ ες, δέκα εκ των οποίων ήταν τουρκόφωνοι/ ες από τη Γάβζα και πενήντα από άλλες δύο περιοχές. Στην Ελλάδα πήγαν το 1922, έπειτα από πολλές μέρες πεζοπορίας. Στην ερώτηση για τις καθημερινές ασχολίες της πόντιας μάνας για το χρονικό διάστημα της διαμονής της στα Γρεβενά, ανέφερε ότι ασχολούνταν με το κήπο και τρεφόντουσαν με αρνιά, γουρούνια. Τα δύο μεγαλύτερά της αδέρφια υπέφεραν πολύ, ενώ αυτή και τα τρία αδέρφια της έζησαν καλύτερα. Υπέφεραν λόγω του χαμηλού τους οικονομικού κεφαλαίου. Το επόμενο χρονικό διάστημα τους έδωσαν κάποια χρήματα, ορισμένα χωράφια, αλλά δεν μπορούσαν να τα οργώσουν. Στην αρχή δεν τους τα παρέδιδαν ισχυριζόμενοι/ ες ότι τους ανήκαν. Ύστερα το κράτος έδωσε από είκοσι έως τριανταπέντε στρέμματα χωράφια και εκεί μπόρεσαν να έχουν μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης, καθώς ήταν δασικές περιοχές. Ο πατέρας της έχει εκατό έως εκατόν είκοσι στρέμματα χωράφια, τα οποία κέρδισε με την αξία του, διότι πολέμησε. Απ' τα Γρεβενά πήγαιναν τρία έως τέσσερα άτομα με πεζοπορία στη Λάρισα να θερίσουν σιτάρι για να πάρουν χρήματα, ώστε να έχουν τροφή το χειμώνα τα παιδιά τους. Έτσι, αγόραζαν πληγούρι, κορκότο, αλεύρι. Στο σχολείο, τα αδέρφια της ήταν καθαρά, την ίδια στιγμή που τα άλλα παιδιά είχαν ψείρες, λόγω των δυσμενών συνθηκών επιβίωσής τους. Αυτό ήταν απόρροια του ότι η μητέρα της ήταν νοικοκυρά και με τη χρήση του βρασμένου σταχτόνερου καθάριζε τα ρούχα, κοπανώντας τα. Τους ψέκαζε με το πετρέλαιο και έτσι δεν είχαν ψείρες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι δεν είχαν ούτε εγκαταστάσεις υγιεινής και ο πατέρας της κατασκεύασε. Είχε δημιουργήσει και μία κατασκευή, ώστε τα νερά να οδηγούνται στα δέντρα. Φάρμακα δεν υπήρχαν τότε, οπότε τα δέντρα αναπτύσσονταν με τη χρήση του σταχτόνερου. Ένας φίλος τους, επίσης, τους έφτιαξε ένα φούρνο. Έπειτα, πάντρεψαν τις δύο αδερφές της, σκοτώθηκε, όμως, ο άντρας της μίας πέθανε. Αναφορικά με το τρόπο παντρείάς μου ανέφερε το προξενιό. Επίσης, οι γυναίκες δεν πηγαίνουν σε εκδηλώσεις, μόνο σε πανηγύρια του δεκαπενταύγουστου, όπου πηγαίνουν καθαροί/ ές να γιορτάσουν, σε άλλα χωριά κάθε χρόνο, όπου υπήρχαν και άλλοι/ ες πρόσφυγκες/ ισσες. Ο παππούς της είχε εστιατόριο με τούρκους υπαλλήλους, άλλοι φύλαγαν τα πρόβατα, άλλοι το ξενώνα. Ο παππούς της είπε ότι ήθελε να παραμείνει Ορθόδοξος Χριστιανός και παρόλο που τον έλεγαν οι Τούρκοι να μη φύγει, πήγε στην Ελλάδα. Εκεί ήθελε να κάνει εγχείριση, αλλά η γυναίκα του δεν συμφωνούσε. Ωστόσο, αυτός έκανε και πέθανε. Μάλιστα,

η μητέρα της ερωτώμενης αμφισβητούσε την αιτία του θανάτου του πατέρα της, καθώς πίστευε ότι τον σκότωσαν για να πάρουν το χρυσό του. Στα Γρεβενά τους δώσαν βόδια και με συνεργασία μπόρεσαν να αγοράσουν πρόβατα, αγελάδες, κατσίκια, γουρούνια. Οι αδερφές της μάζευαν βελανίδια, τα άλεθαν και έκαναν ψωμί. Επίσης, διέθεταν και κοτέτσι. Αναφορικά με την ενδυμασία η μητέρα της κεντούσε, έπλεκε με ποιοτικά υφάσματα. Η μάνα της έπαιρνε τα τσουβάλια από τη ζάχαρη και έκανε κρεβατόγυρους και μαξιλάρια. Κάθε οικογένεια είχε από έξι παιδιά περίπου. Επιπρόσθετα, η ερωτώμενη ανέφερε ότι τον αδερφό του πατέρα της και άλλους, οι Τούρκοι τους κρέμασαν στην Αμάσεια. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ενώ ένας άντρας απ' αυτούς ζήτησε να σκοτώσουν πρώτο αυτόν για να μη παρακολουθεί τον θάνατο των παιδιών του, οι Τούρκοι κάναν το αντίθετο για να πονέσει. Επίσης, τα χρυσαφικά του παππού της τα πήραν. Έπειτα από ένα μήνα και περίπου δέκα μέρες, πέθανε και η γιαγιά. Έτσι, τα τρία παιδιά της έμειναν στο δρόμο, η μάνα της ερωτώμενης είχε τον άντρα της, ο άλλος ήταν δεκατεσσάρων χρονών, αλλά εγγράμματος. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο σχετικά με τη ζωή τους στην Τουρκία ήταν ότι εκεί υπήρχαν μέρη πλούσια σε σύκα και κεράσια. Μάλιστα, έτρωγαν χοσάφι, το οποίο έμοιαζε με την κομπόστα και κύρια συστατικά του ήταν τα φρούτα. Επίσης, τρέφονταν με λελέκια, με σαρμαδάκια που ήταν γεμισμένα με σταφίδες, με καβουρμά, με τσιγαρίδες, με λουκάνικα, με παστουρμά, με κουραμπιέδες και κάποια από τα φαγητά τους τα έψηναν στο σατς. Μάλιστα, όταν ήταν νηστεία έβαζαν κεριά πάνω στο σατς. Στην ερώτηση σχετικά με τη γενοκτονία, απάντησε ότι οι Τούρκοι απατούσαν τις γυναίκες, βίαζαν γυναίκες, ήταν κλέφτες, προκαλούσαν το θάνατο. Κατά την περίοδο της πείνας στην Αθήνα, η μητέρα της βοηθούσε μια γυναίκα, η οποία είχε χάσει τα λεφτά της και αντί να τα κρατήσει γι' αυτήν την κατεύθυνε, ώστε να τα βρει. Μια συμβουλή της ήταν να έχουν όλοι/ες κήπους, διότι στο μέλλον θα υπήρχε κρίση. Η ερωτώμενη περιέγραψε την πόντια γυναίκα ως νοικοκυρά και άξια. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναφερθεί και η σύνδεση που έκανε με το παρελθόν. Έχει και η ίδια κήπο, ενώ δεν έχει μεταφορικό μέσο για να αγοράσει προϊόντα.

Η δεύτερη ερωτώμενη ανέφερε ότι είναι Πόντιοι/ες από το Καύκασο. Η γιαγιά και ο παππούς της ζούσαν στην Τουρκία κατά τη διάρκεια του πολέμου και μάλιστα ο παππούς της σκοτώθηκε εκεί. Όσο ζούσαν στη Κερασούντα, η γιαγιά της είχε χάσει αυτό που φορούσε στο κεφάλι της που είχε φλουριά. Τότε ο άντρας της την πήρε άλλο για να μη στεναχωριέται. Σε εκείνο το μέρος ήταν εύποροι, είχαν νερά, κήπους. Στην Τουρκία, όπως ανέφερε η πεθερά της ερωτώμενης στην ίδια, έτρωγαν σιτάρι κοπανισμένο, χόρτα από το βουνό και επειδή

φοβόντουσαν έβρισκαν καταφύγια σε διάφορα μέρη του βουνό. Όμως, αργότερα η γιαγιά της με τα παιδιά της, το πατέρα της ερωτώμενης και το θείο της πήγαν στην Ελλάδα. Όμως εκεί υπήρχε φτώχεια. Αναφορικά με τα φαγητά των Ποντίων περιέγραψε ότι είχαν ζυμαρικά όπως: τραχανά, πληγούρι, μακαρίνα, πισία. Επιπλέον, είχαν κότες, γουρούνια, πρόβατα, γάλα, τυρί. Όλα αυτά τα έφτιαχναν μόνες τους, ενώ έπλεκαν κιόλας, κάτι το οποίο συνεχίζει να κάνει και τώρα η ερωτώμενη. Όταν ήταν δώδεκα ετών ο πατέρας της ήταν άρρωστος και δε μπορούσε να οργώσει το χωράφι τότε πήγε αυτή και έκανε αυτή την εργασία. Συλλήβδην, η ζωή τους χαρακτηριζόταν από την πενία. Τα παπούτσια τους ήταν λαστιχένια με τρύπες, ενώ η πρώτη φορά που η ερωτώμενη έβαλε παπούτσια ήταν στην ηλικία των 19 ετών. Η οικογένειά τους ήταν μεγάλη και ασχολούνταν με τα καπνά. Εκείνη την εποχή στην Ποντοκόμη υπήρχε σινεμά και εκεί πήγε και η ερωτώμενη. Η παντρεία της έγινε με προξενιό, αλλά όπως αναφέρει είναι ευτυχισμένη που έγινε με αυτό το τρόπο, καθώς πέρασε ευχάριστα με τον άντρα της. Αν και δε τη ρώτησαν και η μητέρα της ήταν αυστηρή μαζί της, αυτή ένιωθε χαρούμενη, καθώς ο σύζυγός της την φρόντιζε. Μάλιστα, όπως όλες οι μητέρες τότε που χαρακτηρίζονταν από αυστηρότητα ως προς τη ζωή των κοριτσιών τους δεν την άφηνε να πηγαίνει για ψώνια. Συγκεκριμένα, όταν ο άντρας της ήθελε να την πάρει μαζί του για να διαλέξει την ενδυμασία και τα κοσμήματα που θα φορούσε, αυτή δε το επέτρεψε. Στην ερώτηση σχετικά με την αξία της Πόντιας γυναίκας και την ταύτισή της με τη νέα γενιά, τόνισε ότι είχε σεβασμό, αξίες, όπως το να χαιρετά το κόσμο. Σύμφωνα με την ερωτώμενη, η νέα γενιά διαφέρει από την Πόντια γυναίκα. Η ίδια συνεχίζει την καθημερινότητα της Πόντιας γυναίκας που έζησε εκείνη την εποχή, καλλιεργώντας και αυτή το δικό της κήπο.

Η επόμενη γυναίκα από την οποία πήρε συνέντευξη η εγγονή της ανέφερε ότι η Πόντια γυναίκα ήταν νοικοκυρά, σεβόταν τους άλλους/ες. Βοηθούσε και φρόντιζε τα παιδιά της. Οι παππούδες της ήταν από το Γουζούχ και η γιαγιά της από την Κερασούντα. Ζούσαν εικοσιδύο άτομα μέσα σε ένα μεγάλο σπίτι. Είχαν μπαχτσέδες, ασχολούνταν με ζώα, τα φρόντιζαν και έφτιαχναν βούτυρο, γιαούρτι, τυρί. Υπήρχε φτώχεια και δεν είχαν νερά. Για να εφοδιαστούν με νερό πήγαιναν στη μοναδική βρύση που είχαν και παίρναν μόνο δύο κουβάδες. Οι περισσότεροι/ες ασχολούνταν με τη γεωργία. Ο παππούς της ήταν εύπορος. Αναφορικά με το τρόπο που παντρεύονταν εξήγησε ότι γινόταν είτε από αγάπη είτε από προξενιό. Μάλιστα, τόνισε την αξία της τιμής. Επιπρόσθετα, οι γυναίκες δεν φορούσαν τσεμπέρι, αλλά η γιαγιά της φορούσε. Τα φαγητά που ετοιμάζαν εκείνη την εποχή τα συνεχίζει ακόμα και τώρα.

Φαγητά όπως: σουβρά, γουλαχλού, μακαρόνια, τραχανά. Επιπρόσθετα, είχαν κήπους στο ποτάμι με πατάτες, πιπέρια και άλλα λαχανικά. Πήγαιναν σε χρονικό διάστημα τριών έως δύο ημερών και συλλέγανε τα καλλιεργήσιμα προϊόντα τους. Σημαντικό, επίσης, είναι το γεγονός ότι αν είχε παιδιά η νύφη, τα πρόσεχε η πεθερά της. Εκείνες πήγαιναν στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις τους να τσαπίσουν. Μάλιστα, στην αρχή δεν είχαν τρακτέρ. Είχαν ζώα, τα οποία άρμεγαν. Το φαγητό το έφτιαχναν οι γιαγιάδες, εκτός από το βραδινό, διότι οι νύφες ήταν στο χωράφι μέχρι το μεσημέρι. Αναφορικά με την εκπαίδευση των γονέων της, μόνο ο πατέρας της ήταν εγγράμματος. Επιπλέον. Οι γυναίκες δεν πήγαιναν σε κοινωνικές εκδηλώσεις, αλλά μόνο σε γάμους, πανηγύρια, χορούς, βαφτίσια. Σε σπίτια φίλων τους πήγαιναν ξεχωριστά οι άντρες από τις γυναίκες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο παππούς ήταν τουρκόφωνος και ενώ η γυναίκα ήταν Πόντια έμαθε την τούρκικη γλώσσα. Όταν στη γυναίκα που έδινε συνέντευξη έγινε η ερώτηση για την έννοια της γενοκτονίας, απάντησε ότι είναι ο σφαγμός.

Σε μια άλλη συνέντευξη που πήρα από δύο γυναίκες ταυτόχρονα, μου ανέφεραν ορισμένα σημεία από τη ζωή των Ποντίων γυναικών και κυρίως οι ερωτήσεις αφορούσαν τη μία από τις ερωτώμενες, καθώς γνώριζε περισσότερα τέτοια θέματα. Ωστόσο, η υποστηρικτική κατεύθυνση της άλλης ερωτώμενης διαδραμάτισε πρωταρχικό ρόλο στις απαντήσεις.

Ο πατέρας της ερωτώμενης καταγόταν από το Άμελι και η μητέρα της από το Απές . Οι απαντήσεις σχετικά με το τρόπο ζωής τους στην Ελλάδα και στην Τουρκία αφορούν περίπου το 1926 χρονολογικά. Όταν ήταν στην Τουρκία οι Τούρκοι πήγαν να κάψουν το σπίτι της γιαγιάς της και εκείνη τους έπιασε από το λαιμό και τους είπε ότι αν καίγαν το σπίτι δεν θα είχαν που να μείνουν. Μετέπειτα, έγινε η ανταλλαγή των λαών. Οι Τούρκοι πήγαν στην Ελλάδα και οι Έλληνες πήγαν στην Τουρκία. Μάλιστα, στην Ελλάδα υπήρχαν τούρκικα σπίτια. Στη διαδρομή για την Ελλάδα ζητιάνευαν. Επίσης, οι γυναίκες δεν πήγαιναν σε εκδηλώσεις. Επιπλέον, οι άνθρωποι ασχολούνταν με τα χωράφια, είχαν ζώα και οι γυναίκες έπλεκαν. Η μάνα της είχε λίγες γνώσεις, αλλά ο πατέρας της ήταν πιο μορφωμένος. Όταν ήρθαν στην Ελλάδα, το κράτος τους έδωσε δύο δωμάτια για να επιβιώσουν. Οι άνθρωποι πίστευαν πολύ και ζούσαν θαύματα. Οι γυναίκες ήταν σαν μοδίστρες. Η ενδυμασία τους ήταν όπως αυτές που έχουν οι παραδοσιακές σημερινές Πόντιες γυναίκες. Οι ντόπιες φορούσαν μακριά φούστα και γιλέκο. Το γυναικείο φύλο δε πήγαινε σε εκδηλώσεις. Οι άνθρωποι δεν είχαν νερά, αλλά ο πατέρας της ερωτώμενης έφτιαξε μια κατασκευή και είχαν. Δημιούργησε, επίσης, ένα φούρνο και όλο το χωριό ζύμωνε, μέχρι και οι εντόπιοι. Οι γυναίκες κάναν μάνιο στο ποτάμι και εκεί

έπλεναν με σταχτόνερο (η στάχτη ήταν από ξύλο και το νερό βρασμένο σε καζάνι) και έπλεναν τα ρούχα. Κάποια φαγητά που έτρωγαν ήταν: υβριστόν, μακαρόνια, πλιγούρι, κορκότο, μαύρα λάχανα σαρμαδάκια, φασολάκια, σουβρά, βραστάρ (ξερό ψωμί). με τα πόδια από την Τουρκία στη Θεσσαλονίκη και μετά στην Κρύα Βρύση. Όταν τους ρώτησα που επιθυμούσαν να πάνε σε χωριό ή πόλη, ένας απάντησε ότι ήθελε να πάει σε βουνό. Εκεί μπορούσε να έχει αγελάδες και χωράφια. Μάλιστα, τότε δεν είχαν τρακτέρ. Οι υπόλοιποι μετάνιωσαν που δεν έκαναν την ίδια επιλογή. Επιπρόσθετα, όπως είπαν οι γάμοι γίνονταν με προξενιό. Ένα σημαντικό συμβάν της ζωής της γιαγιάς και του παππού της ήταν όταν αναγκάστηκαν να δώσουν το πατέρα της ερωτώμενης σε ένα βοσκό για να φροντίζει τα πρόβατά του. Οι γονείς του πατέρα της τον έδωσαν, διότι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να του δίνουν φαγητό. Όμως, η γιαγιά της δεν άντεξε και μέσα από ένα δύσβατο δρόμο έψαξαν και τον βρήκαν. Ο πατέρας της τότε ήταν περίπου δώδεκα – δεκατριών ετών.

Η συνέντευξη από την επόμενη γυναίκα έγινε με ερωτήσεις στα ελληνικά και με απαντήσεις στα ποντιακά, διότι η ερωτώμενη γνωρίζει μόνο ποντιακά. Αυτά τα έχει μάθει από το παππού της, ο οποίος καταγόταν από το Φιράτ. Ο παπούς της είχε χίλια πεντακόσια πρόβατα και τα βοσκούσε στο βουνό. Η οικογένειά της ήταν όλη τη μέρα στο χωράφι. Ήταν πλούσιοι και ασχολούνταν με τη γεωργία και τα ζώα. Δεν είχαν δυνατότητα για να μορφωθούν. Η ερωτώμενη φόρεσε παπούτσια τσαρούχια που της τα έφτιαξε ο παπούς της από δέρμα γουρουνιού. Πηγαίνουν στην εκκλησία και δεν είχαν επίσημα ρούχα να φορούν. Στο διάλειμμα από το σχολείο πήγαινε στο σπίτι για να φάει, αλλά δεν υπήρχε φαγητό και έπαιρνε ψωμί και μήλο. Είχαν τζάκι, όπου μαγείρευαν και διέθεταν και φούρνο. Όμως, δεν είχαν ούτε ξύλα. Μετέπειτα, ασχολούνταν με καπνά. Ο πατέρας της πουλούσε ξύλα και έτσι αγόραζε απαραίτητα τρόφιμα για να φάνε. Η μαμά της είχε τέσσερα παιδιά, το πεθερό της και κουβαλούσε νερό από μακριά, μαγείρευε, έφτιαχνε βούτυρο. Επίσης, η ερωτώμενη απάντησε αρνητικά στην ερώτηση που σχετιζόταν με την κοινωνική ζωή της Πόντιας γυναίκας. Η ερωτώμενη όταν ήταν στο σχολείο έγραψε εκατόν πενήντα φορές τιμωρία μία ελληνική λέξη, διότι τη γνώριζε μόνο στα ποντιακά. Έτσι, η ερωτώμενη δεν είχε χρήματα να αγοράσει τετράδιο, διότι τότε τα αγόραζαν πουλώντας αυγά. Ο πατέρας της, επίσης, πουλούσε τσουβάλια με σιτάρι για να αγοράζουν πράγματα. Αναφορικά με τα φαγητά τους έπιναν τσαχλαμά που το έφτιαχναν από ξιτισμένο γιαούρτι, γατμέρια, τσουμούρ, βραστάρ (ψωμί, ντομάτα),σιρόν (φύλλο κομμένο σε ροδέλες που έφτιαχναν στο σατς, έβαζαν βούτυρο,

σκόρδο, έβραζαν το νερό, βάζαν το πασκιτάν). ένα άλλο φαγητό με φακή. Η ερωτώμενη αναφέρθηκε σε αλάδωτο φαγητό, διότι όταν νήστευαν το έφτιαχναν. Η μητέρα της κατά τη διάρκεια του φαγητού μοίραζε το φαγητό, δίνοντας πάντα το πρώτο πιάτο στο μεγαλύτερο άντρα. Οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν ως φάρμακα τις μολόχες και κάποια βότανα. Αναφορικά με το τρόπο παντρείας των γονέων της ερωτώμενης, έγινε με κλέψιμο. Μάλιστα, δεν ήθελαν τη νύφη, γιατί είχε χαμηλό οικονομικό κεφάλαιο.

Από το γραπτό μήνυμα που έλαβα, από μια γυναίκα που μεγάλωσε στο σπίτι με την πόντια γιαγιά της μου αφηγήθηκε τα παρακάτω βιώματα: Η Πόντια γυναίκα μεγάλωσε σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, όπου έπρεπε να υπακούει στην κοινωνία και να μη χάνει την τιμή της. Οι γάμοι γίνονταν τις περισσότερες φορές με προξενιά και όχι με αγάπη. Κάποιες φορές ο γαμπρός έκλεβε την νύφη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην περίπτωση που η νύφη έφευγε από το σπίτι της επειδή την έκλεβε ο γαμπρός δεν μπορούσε να πάει στο πατρικό της μέχρι να γίνει ο γάμος. Στο γάμο δεν πήγαινε ο πεθερός του γαμπρού. Μετά από επτά μέρες από το γάμο, η οικογένεια της νύφης έφτιαχνε φαγητά για να φάνε με το ζευγάρι που παντρεύτηκε, για να « ανοίξουν οι δρόμοι τους » όπως χαρακτηριστικά αφηγήθηκε. Μετά το γάμο στις επτά μέρες η οικογένεια της νύφης έκανε τραπέζι στους νεόνυμφους. Η νύφη κρατούσε "ιζι" στο πατέρα του άντρα της, που σημαίνει ότι δε μιλούσε από σεβασμό στο πεθερό της. Έπρεπε να μιλήσει πρώτα ο πεθερός στη νύφη. Η νύφη, όταν ήταν σε κύκλο με ηλικιωμένα άτομα, δεν μπορούσε να αγκαλιάζει και να φυλάει το παιδί της, κυρίως μπροστά στα πεθερικά της. Επιπρόσθετα, ήταν υποχρεωμένη να του πλένει τα πόδια. Οι γυναίκες συνήθως συγκατοικούσαν με πεθερικά, έπλεναν καθάριζαν, μαγείρευαν. Η μάνα του Πόντου είχε πολλά παιδιά, εργαζόταν στα χωράφια. Ίσως, όπως αναφέρει η αφηγήτρια να ήταν σκληρές σαν άτομα λόγω των δυσμενών συνθηκών επιβίωσής τους. Οι γυναίκες αυτές κινούνταν με την ακραία μορφή του ορθολογισμού και δεν είχαν όρια ανάμεσα σε συναίσθημα και υποταγή. Τα βασικά φαγητά τους ήταν: φασούλια, λάχανα μαύρα, λαζούδι ψωμί, σουρβά, τσουμούρ, τσαχλαμά, φούστουρο, τρίμα.

Πολλές ήταν οι ερωτώμενες που υποστήριζαν ότι συγχωρούν τους/ τις Τούρκους/ άλες, ενώ διατηρούν ήθη και έθιμα των Ποντίων. Κάποιες έδειξαν και τους κήπους που καλλιεργούν.

2. Ο Ποντιακός Ελληνισμός και η ανάλυση των συνεντεύξεων

Με βάση τα ιστορικά δεδομένα και προφορικές ιστορίες, φαίνεται ότι οι Πόντιοι/ ες ασχολούνταν με τη γεωργία. Επιπρόσθετα, η ενδυμασία τους περιελάμβανε την τάπλα,

όπως φαίνεται και από τη συνέντευξη μίας ερωτώμενης, η οποία αναφέρθηκε σε αυτήν, όταν αφηγήθηκε μια ιστορία. Τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων αναφέρονται στις τρεις χρονικές περιόδους της ιστορίας των Ποντίων. Μάλιστα, την τρίτη περίοδο τα γεγονότα κορυφώθηκαν, η Πόντια γυναίκα δεν είχε κανένα περιουσιακό κεφάλαιο, διότι αναγκάστηκε να φύγει από το τόπο της. Βίωσε την προσωπική, κοινωνική και οικογενειακή απώλεια. Την εκβίασαν, ώστε να επιλέξει ανάμεσα στην ιδεολογία και τη ζωή της. Αντιμέτωπησε το μίσος των Ελλήνων/ ίδων, ενώ προσδοκούσε να ζήσει ποιοτικά στην Ελλάδα.

Σε όλες τις συνεντεύξεις φαίνεται ότι η Πόντια γυναίκα από την παιδική της ηλικία υπέφερε. Μάλιστα, υπάρχουν αναφορές για τη γυναίκα που ήταν από το Πόντο μέχρι και τη γυναίκα που ζει στη νέα γενιά. Βίωσε την ευημερία, ήταν εύπορη, είχε κοινωνικές συναναστροφές με άτομα διαφορετικής κοινωνικής ταυτότητας. Παρόλα αυτά είχε τη δική της ιδεολογία και υπήρξε πρόσμιξη μόνο ως προς το πολιτισμό. Όπως φαίνεται και από την ιστορία της μητέρας της Thea Halo, αρχικά οι Πόντιοι/ ες ζούσαν ευτυχισμένοι στην Τουρκία. Ωστόσο, με βάση τις συνεντεύξεις η γυναίκα του Πόντου βίωσε το μίσος, την περιθωριοποίηση και το θάνατο. Εκδιώχθηκαν με τη βία από τα σπίτια τους, κατέφυγαν στα βουνά, περπάτησαν πολλά μέτρα για να φτάσουν στην Ελλάδα. Προσδοκούσαν ότι οι Έλληνες/ ίδες θα τους υποδέχονταν θερμά, όμως έγινε το αντίθετο. Απ' τη μία πλευρά επιθυμούσαν να γυρίσουν πίσω, από την άλλη πλευρά εκεί τους/ τις έκλεβαν, τους/ τις βίαζαν, τους/ τις σκότωναν. Παρόλα αυτά, από τις συνεντεύξεις φαίνεται ότι οι Πόντιες γυναίκες έχουν συγχωρέσει τους Τούρκους/ άλες και αυτό συνδέεται και με την ιστορία των γυναικών που περιγράφεται στο βιβλίο της κυρίας Πλατάκουτζα. Αυτά, βέβαια, αναφέρονται και στις ιστορίες από τα λογοτεχνικά βιβλία της Thea Halo και της Πλατάκουτζας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην ιστορία της μητέρας της Thea Halo, αναφέρεται ότι η γιαγιά της έδωσε την Σάνο σε άλλη γυναίκα να την αναθρέψει, διότι η ίδια δεν είχε να της δώσει φαγητό. Αυτό το συμβάν ειπώθηκε και σε μία από τις συνεντεύξεις (στην συνέντευξη που έγινε στις δύο γυναίκες ταυτόχρονα) όπου η γιαγιά της ερωτώμενης έδωσε το πατέρα της σε έναν βοσκό, γιατί δεν είχε να του προσφέρει τρόφιμα. Η Πόντια γυναίκα βοηθούσε στις δουλειές, ασχολούνταν με τη γεωργία. Επιπλέον, οι γυναίκες δεν είχαν παπούτσια να φορέσουν και βίωσαν την πενία. Κουβαλούσαν νερό απ' τα ελάχιστα σημεία όπου

είχαν πρόσβαση σε αυτό, φρόντιζαν τα παιδιά τους και σέβονταν τους άντρες. Αυτό παρατηρείται τόσο στις απαντήσεις των γυναικών, όσο και στις αφηγήσεις στο βιβλίο: «Ούτε το όνομά μου ». Όπως φαίνεται και στο βιβλίο της Thea Halo οι γυναίκες ήταν δραστήριες, πρόσεχαν τα παιδιά τους και έσπερναν στα χωράφια. Η Πόντια γυναίκα έζησε σε μια εποχή που υπήρχαν δυσμενείς συνθήκες επιβίωση, αλλά όπως φαίνεται και από το βιβλίο της Thea Halo και από τις συνεντεύξεις, αν και υπήρχε πείνα, οι άνθρωποι είχαν ψείρες, αυτή ήταν δυναμική, νοικοκυρά και είχε αξίες. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι όπως και στο βιβλίο της κυρίας Πλατάκουτζα υπήρχε το στοιχείο της συγχωρετικότητας, το ίδιο αναφέρθηκε και στις συνεντεύξεις.

Με βάση την αφήγηση που έλαβα μέσω μηνυμάτων, φαίνεται ότι οι γυναίκες Ποντιακής καταγωγής πέρα από τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσής τους και τη μεταναστευτική τους πορεία, αντιμετώπιζαν και διακρίσεις ως προς το κοινωνικό τους φύλο. Αυτό φαίνεται και στο βιβλίο της Thea Halo. Παρόλα αυτά, υπήρχε και η έννοια του σεβασμού και της αγάπης. Όμως, κάποια έθιμα ήταν υποχρεωτικά και δεν ήταν απόρροια δικαιωμάτων των ατόμων. Στη νέα γενιά έχουν απομειωθεί αυτές οι κοινωνικές διακρίσεις, όμως πλέον δεν υπάρχει σε τόσο μεγάλο βαθμό το ουμανιστικό κεφάλαιο όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις.

3. Αποτελέσματα δραστηριοτήτων

Στην πρώτη συνάντηση με τα παιδιά ηλικιών 2.5 – 12 ετών παρευρέθηκαν και ορισμένοι/ες κηδεμόνες. Μοιράστηκαν τις γνώσεις τους για την Πόντια γυναίκα και τα παιδιά άκουγαν εκείνη την ώρα την ιστορία. Πολλά παιδιά δεν γνώριζαν την ιστορία, αλλά ένα παιδί ηλικίας τριών ετών γνώριζε την ιστορία και την παρουσίασε μπροστά στα παιδιά. Ανέφερε ότι οι Τούρκοι αντιμετώπιζαν με μίσος τους Έλληνες. Μέσα από τη συζήτηση, ταύτισα εμπειρίες των παιδιών με τη στάση και τη συμπεριφορά των Τούρκων. Έτσι, τα παιδιά δεν είχαν αρνητικά συναισθήματα, πλέον, για τους Τούρκους/ές. Ένα παράδειγμα μιας ερώτησης που έθεσα είναι: « Πώς νιώθετε όταν σας παίρνουν ένα παιχνίδι; ». Μετέπειτα, τους έβαζα σε μία συνθήκη του να είναι αυτοί/ές τα παιδιά που παίρνουν το παιχνίδι και έτσι καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι όλοι/ες κάνουμε λάθη, αλλά πρέπει να τα συγχωρούμε. Κάποια παιδιά δεν συμμετείχαν στη συζήτηση, καθώς έπαιζαν (βρισκόμασταν στο πάρκο του χωριού). Στη δεύτερη συνάντηση είχα και το φορητό υπολογιστή μαζί μου, αλλά δεν μπόρεσα να

χρησιμοποιήσω την εφαρμογή animaker. Σε ένα πρώτο στάδιο, ήθελα να επιλέξουν τα παιδιά την ενδυμασία των ηρώων. Ωστόσο, ήταν ανέφικτο μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα να δημιουργήσουμε μια ψηφιακή ιστορία (χρειάζονται τουλάχιστον δύο εβδομάδες). Χρησιμοποιώντας τον φορητό υπολογιστή παρατηρήσαμε τις εικόνες που απεικόνιζαν Πόντιες γυναίκες. Συγκεκριμένα, απεικονίζονταν στιγμές από γάμους, από ενασχολήσεις με τη γη, διαφορετικές ενδυμασίες τους σε επίσημες στιγμές, αλλά και στην καθημερινότητά τους. Αφού συζητήσαμε πάνω σε αυτές παίξαμε ένα παιχνίδι ρόλων, το οποίο κέντρισε το ενδιαφέρον των παιδιών (κάποια παιδιά είχαν φύγει, αν και αυτή η συνάντηση έγινε έξω από το μουσείο και άρα δεν υπήρχαν παιχνίδια να τους αποσπών την προσοχή, όμως είχαν κουραστεί λόγω του χρόνου). Στο παιχνίδι ρόλων συμμετείχα και εγώ, υποδυόμενος τους Τούρκους και άλλαζα τη χροιά και το τόνο της φωνής μου. Παρότρυνα τα παιδιά να συμμετέχουν και τους έκανα ερωτήσεις, όπως: «Αν σας έδιωχναν τί θα λέγατε;». Στη συνέχεια, αποφάσισα να χρησιμοποιήσω τις ιδέες των παιδιών, οι οποίες είχαν εκφραστεί κατά τη διάρκεια της δραστηριότητας, για να φτιάξω ένα κόμικ. Στο κόμικ αποτυπώνεται η ζωή της πόντιας γυναίκας από τη στιγμή που βρίσκεται στην Τουρκία, όπου ζούσε ποιοτικά μέχρι και τη στιγμή της ζωής της νέας γενιάς που τιμά την γυναίκα του Πόντου. Μέσα στο κόμικ εκτυλίσσονται οι στιγμές του διωγμού, της πενίας, της εξουθένωσης μέχρι και στιγμές του αιώνα μας, όπου τιμούμε την Πόντια γυναίκα είτε με γάμους με ποντιακό τρόπο (όπως απεικονίζεται σε μια εικόνα ένα ζευγάρι που ήταν οι γονείς ενός παιδιού που συμμετείχε στην πρώτη ομάδα παντρεύτηκαν με αυτόν το τρόπο), με τραγούδια και χορούς ποντιακούς, με δραστηριότητες παρόμοιες με αυτές της δικής τους καθημερινότητας. Μάλιστα, στο κόμικ πέρα από εικόνες που βρήκα σε πηγές, χρησιμοποιήθηκαν φωτογραφίες που έδωσαν οι άνθρωποι που μας διηγήθηκαν ιστορίες για την Πόντια γυναίκα.

Με τα παιδιά της δεύτερης ομάδας ηλικιών 12-15 ετών συζητήσαμε για την ιστορία της Μαρούλας. Δύο κορίτσια από την πρώτη ομάδα συμμετείχαν και σε αυτή την ομάδα, έπειτα από δική τους επιθυμία. Τους ζήτησα να σκεφτούν και να πουν τι λόγια θα έλεγαν αν ήταν κάποιοι/ες από τους ήρωες/ίδες της ιστορίας. Τους μοίρασα συγκεκριμένους ρόλους. Μάλιστα, όταν έδωσα το ρόλο της Μαρούλας σε ένα κορίτσι, δε γνώριζα ότι ήταν η εγγονή της Μαρούλας. Υπήρξε μεγάλη δυσκολία στη δημιουργική σκέψη, αλλά και στην έκφρασή της. Έτσι, η Παναγιώτα Δόκα, συνομήλική μου, η οποία είχε εμπειρία με τα παιδιά, με βοήθησε. Κατευθύναμε τα παιδιά, ενσαρκώνοντας και εμείς ρόλους. Επιπλέον τους θέταμε

ερωτήσεις όπως: «Αν ήσουν εσύ στη θέση της Μαρούλας και σε συμπεριφέρονταν έτσι και έχανες το σπίτι σου τί θα έκανες; ». Ηχογραφήσαμε όλο το παιχνίδι ρόλων. Αρχικά, θα έβαζα τα ίδια τα παιδιά μέσα στην εφαρμογή του animaker για να δημιουργήσουμε όλοι/ες μαζί την ψηφιακή ιστορία. Όμως, τελικά, χρησιμοποίησα τα λόγια των παιδιών από τις ηχογραφήσεις και τα υπόλοιπα στοιχεία τα έκανα εγώ.

Με την τρίτη ομάδα γράψαμε ποιήματα χρησιμοποιώντας συγκεκριμένες κοινές λέξεις. Αρχικά, θα παρακολουθούσαμε κομμάτια από τις συνεντεύξεις που είχαμε πάρει (στις συνεντεύξεις δεν καταγράφηκαν οι απόψεις των ατόμων που πήραν τις συνεντεύξεις), αλλά τελικά δεν τις παρακολουθήσαμε. Αρχικά, τους είχα δώσει κάποιες λέξεις, όμως συναποφασίσαμε να χρησιμοποιήσουμε άλλες λέξεις. Οι λέξεις που χρησιμοποιήσαμε στα ποιήματα ήταν οι εξής: πόνος, ένα είδος ποντιακού φαγητού, χάδι και στα μικρά κείμενα οι παρακάτω: Πόντια μάνα, αγάπη, θύελλες. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι δύο παιδιά που δεν ήταν παρόντες στη διαδικασία, έστειλαν με μήνυμα τις απαντήσεις τους.

Ποιήματα

Πόνο νιώθω στην καρδιά από
την μνήμη μόνο
ένα έχω γιατρικό το υβριστό
και μόνο σαν χάδι μέσα μου κυλάς μες
την ψυχή μου ακόμα
και θα ναι η ζωή μου δύσκολη
χωρίς εσένα τώρα.

Το χάδι της, κάθε φορά που φτιάχνει ωτία
και η στοργή της, για τη βασική παιδεία
δεν υπάρχει μόνο ένα τραγούδι για την
προτίμησή της.

Ο πόνος καταλαγιάζει στη θύμισή της.
Γεύση πρώτη, το παιδί, θα πάρει από τη
μάνα
πισία να τρώει μπόλικα και να το πιάνει

κλάμα

καθώς ξαπλώνει καταγής και με το χάδι να κοιμάται.

Φαγητά σαν το συρόν λειτουργούν σαν

μάννας χάδι

όσφρηση, γεύση και αφή και πατρίδας

σημάδι

γεύση στο στόμα

ξυπνάνε στην κάθε κουταλιά την ξενιτιά στο σώμα.

Ένα χάδι με έγνεψε στο πόνο μου απαλά

κι το φαγητό σου ήρθε μπροστά

ξερό ψωμί, σου έμοιαζε εξωτερικά

φτωχό σαν κι εσένα μα πλούσιο στην καρδιά.

Με χάδι μας μεγάλωσε η μάνα

μας η γλυκιά

με πόνο στην καρδιά της μας

τάιζε σορβά.

Μικρά κείμενα

Η πόντια μάνα είναι η δύναμη που κρατάει την οικογένεια σε θύελλες και κατακλυσμούς, η αγάπη της που κρατά την θλίψη και το πόνο μακριά από τα παιδιά της, είναι αυτή που δεν ξεχνά και δε ξεχνιέται, που αγαπά και αγαπιέται, που τη ρίχνουν και πάντα ξανά και ξανά σηκώνεται, που δεν θα κλάψει γι' αυτήν, αλλά μόνο για τα παιδιά της, πόντια μάνα είναι η αγάπη, δύναμη, πίστη και αγώνας.

Πόντια μάνα είναι η γυναίκα που μας έκανε να νιώσουμε, να θυμηθούμε και αναπλάσουμε αγάπη, νοσταλγία, λύπη. Γυναίκα βράχος, βράχος μπροστά στις αδίστακτες προκλήσεις. Αυτή που σε όσες θύελλες κι αν παρευρέθηκε της προσπέλασε και ήταν εκεί. Εκεί για την οικογένεια, το σπιτικό, τα παιδιά, το σύζυγο, το χωριό. Παρούσα στη ζωή, παρούσα στο χαμό. Δεν υπάρχει άλλη λέξη που να περιγράφει καλύτερα εσένα μάνα. Πόντια μάνα είναι η αγάπη προσωποποιημένη. Είναι μια αγκαλιά που προστατεύει στις θύελλες και στις φουρτούνες της

καθημερινότητας. Μιλώντας γι' αυτήν σου ξυπνάνε συναισθήματα που αν δεν τα νιώσεις δεν περιγράφονται. Είναι εκεί για να βοηθάει και να στηρίζει. Λέει την γνώμη της, η οποία είναι ισχυρή και επιβλητική, το κάνει, όμως, πάντα με καλή πρόθεση. Δρα με γνώμονα την αγάπη και την αγωνία για τα παιδιά της.

Σύγκριση αποτελεσμάτων με τη βιβλιογραφία

Από τα δεδομένα που προέκυψαν από την εκπόνηση των δραστηριοτήτων φαίνεται ότι τα παιδιά σταδιακά, μέσω της καθοδήγησης, μπόρεσαν να εκφραστούν δημιουργικά. Επομένως, φαίνεται ότι η δημιουργική γραφή είναι αποτέλεσμα εργασίας και όχι ταλέντου. Επιπλέον, οι μαθητές/ τριες μέσα από το παιχνίδι ρόλων, τα ποιήματα, τα κείμενα κατάφεραν να εκφράσουν τις απόψεις και τα συναισθήματά τους για την ιστορία της Πόντιας γυναίκας. Μέσα από την παρατήρηση των φωτογραφιών, τη συζήτηση, τη συσχέτιση με την καθημερινότητα και τη σύγχρονη εποχή τα παιδιά ταυτίστηκαν με την ζωή αυτών των ατόμων και οι συζητήσεις χαρακτηρίζονταν από δημιουργικότητα. Όπως φαίνεται και στη βιβλιογραφία οι φωτογραφίες, οι καθημερινές εμπειρίες των παιδιών (ημερολόγια), η ατομική, αλλά και η ομαδική εργασία καλλιεργούν τη δημιουργικότητα.

Ο εκπαιδευτικός μου σχεδιασμός, θα έπρεπε να χαρακτηρίζεται από μεθοδολογία και η περιγραφή να είναι εφικτή. Είχα θέσει στόχους, οι οποίοι για να επιτευχθούν, χρειαζόταν διάστημα τουλάχιστον δύο εβδομάδων. Αν και η περιγραφή ήταν σταδιακή και με βήματα, όταν έγινε η αξιολόγηση εντόπισα τις αδυναμίες. Με βάση τις έρευνες που αναφέρθηκαν παραπάνω η δημιουργικότητα αναπτύσσεται μέσα σε μεγάλο χρονικό διάστημα και με ακριβείς στόχους. Αν υπήρχε διαφορετικός εκπαιδευτικός σχεδιασμός θα υπήρχαν άλλα αποτελέσματα. Από τις έρευνες φαίνεται ότι οι πολυμεσικές ιστορίες παίζουν σημαντικό ρόλο στη δημιουργική γραφή. Παρόλα αυτά, αν και τα ποιήματα έγιναν από τους/ τις συμμετέχοντες/ ουσες, οι πολυμεσικές ιστορίες έγιναν από την υποφαινόμενη. Όταν οι προφορικές ιστορίες και αφηγήσεις συνδέονται με την τεχνολογία τότε ενισχύεται το ενδιαφέρον των παιδιών, καθώς τα επηρεάζει συναισθηματικά. Επομένως, θα ήταν σημαντικό να ασχοληθούν τα ίδια τα παιδιά με τις πολυμεσικές ιστορίες. Όμως, έστω η μία συμμετέχουσα πήρε τη συνέντευξη από τη γιαγιά της και χρησιμοποίησε το κινητό της για την καταγραφή μιας προφορικής ιστορίας.

Είναι σημαντικό άλλοι/ες ερευνητές/τριες να εντοπίσουν τις γνώσεις των παιδιών για την Πόντια γυναίκα μέσα από τη δημιουργική γραφή και τις πολυμεσικές ιστορίες. Θα πρέπει να υπάρξει μεγαλύτερο δείγμα ατόμων που θα πάρουν μέρος στις έρευνες. Μέσα από τη δημιουργική γραφή, όπως φαίνεται από τις έρευνες διακρίνεται η ηθική των ατόμων, ενώ η ενασχόληση με δραστηριότητες δημιουργικότητας σχετικά με τη γραφή συμβάλλουν θετικά στα παιδιά. Τα άτομα, έτσι, χρησιμοποιούν την πραγματικότητα για να εξελιχθούν. Επομένως, όταν τα παιδιά συνδέουν το παρελθόν με το παρόν καλλιεργούν τη δημιουργικότητά τους. Επιπρόσθετα, πολλοί/ές μαθητές/τριες της πρώτης ομάδας δεν γνώριζαν την ιστορία της Πόντιας γυναίκας.

Σε μελλοντικές έρευνες θα πρέπει να διερευνηθούν με επιτόπιες έρευνες πιθανά και άλλα τέτοια περιστατικά. Πολλά παιδιά κατά τη διάρκεια των δραστηριοτήτων δυσκολεύονταν να εκφράσουν τις ιδέες τους. Ίσως, αυτό να ήταν απόρροια της πίεσης του χρόνου, λόγω του εκπαιδευτικού σχεδιασμού, αλλά πιθανότατα να οφείλεται και στο ότι δεν γνωρίζουν τα παιδιά πως να εκφράζονται δημιουργικά. Έπειτα από επικοινωνία που είχα με καθηγητές/τριες, παρατηρήσαμε ότι πιθανότατα η δημιουργικότητα να οξύνεται όταν υπάρχει ένα συμβάν με διαφορετική, αλλά και όμοια πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητα. Είναι σημαντικό να ερευνηθεί το παραπάνω ζήτημα αναφορικά με την ιστορία του πόντιου γυναικείου φύλου.

Συμπεράσματα – συζήτηση

Η Πόντια γυναίκα είναι δυναμική, νοικοκυρά και συμβάλλει στην ανατροφή της οικογένειάς της. Όλη η κοινωνία τη βοηθά, ώστε να υπάρχει ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Ωστόσο, έχει βιώσει το πόνο, τον αποχωρισμό από τα παιδιά της, από τα αγαπημένα της πρόσωπα, την περιθωριοποίηση, βιασμούς, θανάτους, βία. Αν και η Πόντια γυναίκα βίωσε τον κοινωνικό αποκλεισμό στο παρελθόν, αυτό συνεχίζει να συμβαίνει και στη νέα γενιά με βάση τη βιβλιογραφία. Ένα από τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων που πήραμε ήταν ότι οι Πόντιες γυναίκες συνεχίζουν να διακρίνονται για τον ουμανισμό, για τις πολιτικές και κοινωνικές τους σχέσεις. Καλλιεργούν κήπους, πλέκουν και είναι νοικοκυρές. Από τα αποτελέσματα φαίνεται ότι η γυναίκα του Πόντου βίωσε και κοινωνικές ανισότητες ως προς το φύλο, όπως το γεγονός ότι δε μπορούσαν να μορφωθούν σαν τους άντρες. Ωστόσο, οι ανισότητες αυτές πλέον έχουν απομειωθεί. Συλλήβδην, υπήρχαν κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις βασισμένες στην ισότητα, την αλληλεγγύη, την αγάπη.

Η ιστορία της Πόντιας γυναίκας συνέβαλε σημαντικά στην εξέλιξη των δημιουργικών δεξιοτήτων των παιδιών, ώστε να μπορούν σταδιακά να κατακτήσουν την ικανότητα να είναι δημιουργικοί/ές. Οι πολυμεσικές ιστορίες καθοδηγούν τα παιδιά, αλλά και κερδίζουν το ενδιαφέρον και τη συμμετοχή τους στις δραστηριότητες δημιουργικής σκέψης. Αυτό φάνηκε όταν τους ανέφερα ότι θα δημιουργήσουμε κόμικ και ψηφιακή ιστορία. Αν και δεν έγινε χρήση της τεχνολογίας από τους/μαθητές/τριες, ηχογραφήθηκαν τα λόγια τους. Επιπρόσθετα, όπως φαίνεται στις έρευνες που προαναφέρθηκαν, η δημιουργική γραφή αναπτύσσεται όταν τα παιδιά αντιμετωπίζουν την πραγματικότητα, παίζουν παιχνίδια ρόλων. Παρόλα αυτά, αν και χρησιμοποιήθηκαν οι παραπάνω τεχνικές, δεν υπήρξε κατάλληλος εκπαιδευτικός σχεδιασμός.

Με βάση τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων και των δραστηριοτήτων είναι σημαντικό να υπάρξει σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν. Σε αυτό βοηθά η δημιουργική γραφή, η οποία εξελίσσεται μέσα από αυτή την αμφίδρομη σχέση.

Η Πόντια γυναίκα από την παιδική της ηλικία εργαζόταν με εξουθένωση, μαγείρευε λιτά με υλικά που έβρισκε στη φύση, φρόντιζε την οικογένεια, τα ζώα, χωρίς να μπορεί να συμμετέχει σε κοινωνικά δρώμενα. Στο παρελθόν οι άνθρωποι δεν είχαν υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο, αλλά επιδίωκαν να μορφωθούν. Δεν διέθεταν οικονομικούς πόρους και το κράτος πρόνοιας δεν λειτουργούσε όπως τώρα. Παρόλα αυτά, τα άτομα εκείνης της εποχής διακρίνονταν για την ευημερία τους, διότι ζούσαν απλοϊκά και σέβονταν τα δικαιώματά τους στο οικείο περιβάλλον τους (σε άτομα που τους φέρονταν με τρόπο που υποστήριζε και τα δικά τους δικαιώματα). Όπως φαίνεται η νέα γενιά, αν και διαθέτει περισσότερους οικονομικούς πόρους δεν διαθέτει αυτές τις ανθρώπινες αξίες. Επομένως, είναι σημαντικό να υπάρξουν προγράμματα εκμάθησης του ποντιακού πολιτισμού στα σχολεία, αλλά και να γίνουν νέες έρευνες, γιατί ο αριθμός των συμμετεχόντων/ουσών της εργασίας είναι περιορισμένος.

Παράρτημα

Ερωματολόγιο:

Φόρμα συνέντευξης

Ενδεικτικές ερωτήσεις

1. Ποιά είναι τα χαρακτηριστικά μιας Πόντιας γυναίκας από την παιδική ηλικία μέχρι και την ενηλικίωση της; Ποιοί ρόλοι τη χαρακτηρίζουν;
2. Από πού είναι η δική σας καταγωγή; Ποιά είναι τα συναισθήματά σας για την καταγωγή σας;
3. Ποια ήταν η καθημερινότητα μιας πόντιας γυναίκας στο παρελθόν; Ποιες είναι οι διαφορές και οι ομοιότητες στη δική σας καθημερινότητα με αυτή που είχαν οι μαμάδες, γιαγιάδες κ.τ.λ.;
4. Τι επάγγελμα είχε μια Πόντια γυναίκα; Ποιες ήταν οι συνθήκες διαβίωσής της;
5. Ποια ήταν η πιο μεγάλη δυσκολία που αντιμετώπισε η οικογένειά σας;
6. Πώς παντρευόταν μία Πόντια γυναίκα;
7. Ποια ήταν η ενδυμασία της;
8. Αναφορικά με τα πολιτισμικά στοιχεία, τι φαγητά έφτιαχνε... εσείς συνεχίζεται τη συγκεκριμένη κουζίνα;
9. Τι έκανε μία Πόντια γυναίκα μέσα στη μέρα, τι πρόγραμμα είχε;
10. Είχε τη δυνατότητα μόρφωσης;
11. Σχετικά με την ιατρική... προφανώς δεν υπήρχε αυτή η ανάπτυξη που υπάρχει στο συγκεκριμένο τομέα. Επομένως, πώς επιβίωναν; Γνωρίζετε κάποια φυσικά φάρμακα που χρησιμοποιούσαν;
12. Σε τί εκδηλώσεις είχε πρόσβαση η Πόντια γυναίκα;
13. Θεωρείτε ότι η Πόντια γυναίκα πρόσφερε πράγματα στην κοινωνία;
14. Είχε την ελευθερία να εκφράζεται, να έχει τη δική της γλώσσα, τη δική της θρησκεία;
15. Πώς ζούσε στα μέρη που γεννήθηκε;
16. Τί θα πει «Γενοκτονία» για σας;
17. Μπορείτε να μου περιγράψετε πώς ήταν διαμορφωμένη η οικογένειά σας, πώς και που ζούσατε; Πώς ήταν ο χώρος σας, το σπίτι σας;

18. Πώς κυλούσε μία τυπική μέρα τότε και πώς σήμερα;

Στο σημείο αυτό γυρνάτε την κάμερα σε εσάς και απαντάτε στο: Ποια είναι τα δικά μου συναισθήματά για όλα αυτά που άκουσα; Τα γνώριζα αυτά;

Κόμικ:

Τι ωραία που περνάμε!

Μαμά πάω στο φίλο μου τον Αχμέτ!

Όμως τα πράγματα θα άλλαζαν...

Δε τους θέλω άλλο. Μας τα πήραν όλα... Να φύγουν από εδώ!

Κουράστηκα πια να μας συμπεριφέρονται χάλια, μας πολεμούν, μας διώχνουν, πεινάμε...

Και κάπως έτσι ξεκινά το ταξίδι του πόνου, του αποχωρισμού...

Παιδί μου!!!

Δε μπορώ να ζήσω χωρίς τη μαμά μου...

Πολλοί φεύγουν στα βουνά πολλοί αλλάζουν τη θρησκεία τους για να μην αλλάξουν τη γλώσσα τους... Όμως, πολλοί κάνουν το αντίθετο, γιατί η θρησκεία είναι η ζωή τους!

Κάπως έτσι φτάνουν στα μέρη τους...

Να φύγετε από εδώ πρό- ΣΦΥΓΚΕΣ!!!!

Ετσι, η πόντια γυναίκα πορεύεται με μια μικρή παράγκα, με λίγα στρέμματα κι με λίγα ζώα...

Συνεχίζουμε να πηγαίνουμε στα χωριά μας κι ο ένας να βοηθά τον άλλον...

Συνεχίζουμε να μεγαλώνουμε τα παιδιά μας με τη βοήθεια όλης της οικογένειας...

Συνεχίζουμε να ανεξειοποιούμε, να ανεξειοποιούμε με κλέφτικο ή κι με προξενικό που δίνει με αγάπη.

Δε ξεχνούμε, αλλά συγχωρούμε!

Αφήνουμε πίσω τα παλιά!

Φτάνουμε, λοιπόν, στη σημερινή πόρτα γυναίκα, που από μικρή φτιάχνει το δικό της κήπο.

Κρατώντας την απλότητα και το νοικοκυριό.

Δείχνοντας την αγάπη μας για την πάντα γυναίκα παντεοόμαστε με τη δική τους φρεσιά!

Χορεύουμε όλοι μαζί...

Μοιραζόμαστε τα πάντα, χορές, φαγητά, αγάπη...

Χορεύουμε ποντιακό, αλλά και Τουρκικό.

Κρατούμε τη μνήμη τους ζωντανή!

Συνεχίζουμε να τους μνημονεύουμε...

Βλέπουμε το πόσο χαρούμενοι ήταν και έτσι λέμε να ζήσουμε με απλότητα και να αφήσουμε τα πολλά πράγματα που έχουμε σήμερα πίσω και να φέρουμε μπροστά αυτά τα ξεχασμένα ΧΑΜΟΓΕΛΑ!

Λίστα εικόνων

Εικόνες που χρησιμοποιήθηκαν στο κόμικ

Εικόνα 1. Ο ποντιακός γάμος στο παρελθόν και στο παρόν.

Εικόνα 2. Πόντια οικογένεια (Πηγή: Αρχείον Πόντου, 1929).

Εικόνα 3. Πόντια γυναίκα (Πηγή: Αρχείον Πόντου, 1929).

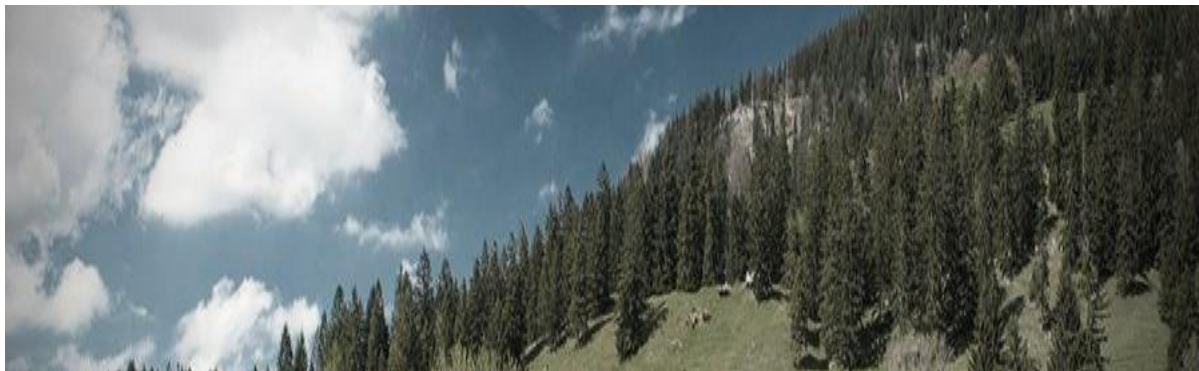

Εικόνα 4. Σύγκρουση (Πηγή ιστοσελίδα:

<http://constantinoupoli.com/%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%BA%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BD-%CF%84%CE%B7-%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%84/>).

Εικόνα 5. Παιδί (Πηγή ιστοσελίδα: <https://www.dramini.gr/tag/dimotiko-odeio-dramas/>).

Εικόνα 6. Βουνά του Πόντου (Πηγή ιστοσελίδα: <https://www.trapezouna.gr/pontus-news/12470/>).

Εικόνα 7. Πρώτη παράγκα (Πηγή ιστοσελίδα: <https://www.ertnews.gr/anadromes/oi-pontioi-prosfyges-tis-drapetsonas/>).

Εικόνα 8. Δεύτερη παράγκα (Πηγή ιστοσελίδα: <https://www.ertnews.gr/anadromes/oi-pontioi-prosfyges-tis-drapetsonas/>).

Εικόνα 9. Πόντιες γυναίκες (Πηγή: Αρχείον Πόντου, 1929).

Εικόνα 10. Πόντιοι/ες (Πηγή: Αρχείον Πόντου, 1929).

Εικόνα 11. Εργασία στα χωράφια.

Εικόνα 12. Μαθήτριά.

Εικόνα 13. Χωράφι.

Εικόνα 14. Χορός και ενδυμασία.

Εικόνα 15. Θρησκεία.

Εικόνα 16. Γυναίκα.

Εικόνα 17. Εργασία.

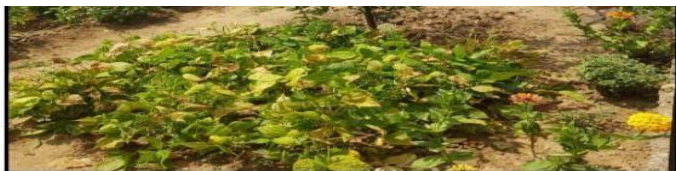
Εικόνα 18. Πόντια γυναίκα και παιδιά.

Εικόνα 19. Ποντιακός γάμος στο παρελθόν.

Εικόνα 20. Εργασίες στη γη.

Εικόνα 21. Ο κήπος της σύγχρονης Πόντιας γυναίκας.

Εικόνα 22. Ασχολίες σύγχρονων Ποντίων γυναικών.

Εικόνα 23. Ποντιακός γάμος στον 21^ο αιώνα.

Εικόνα 24. Τιμώντας τους/ τις Πόντιους/ ες.

Εικόνα 25. Πόντια κοπέλα του 21^{ου} αιώνα.

Εικόνα 26. Μνημονεύοντας τους/ τις Πόντιους/ Πόντιες – Το μνημείο της Πόντιας γυναίκας (Πηγή ιστοσελίδα:

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=5362129707216694&set=a.5362112933885038>).

Εικόνα 27. Σύγχρονος ποντιακός γάμος.

Εικόνα 28. Από τη λήθη στη μνήμη του βίου των Ποντίων.

Εικόνες για το μνημείο της Πόντιας γυναίκας

Εικόνα 29. Δεύτερη συνάντηση με τα παιδιά (Πηγή: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.5362112933885038&type=3>).

Εικόνα 30. Κήρυγμα για την Πόντια γυναίκα (Πηγή: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.5362112933885038&type=3>).

Εικόνα 31. Ομιλία από πολιτικά πρόσωπα για την Πόντια γυναίκα(Πηγή: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.5362112933885038&type=3>).

Εικόνα 32. Μνημόσυνο για την Πόντια γυναίκα(Πηγή:
<https://www.facebook.com/media/set/?set=a.5362112933885038&type=3>).

Εικόνα 33. Μιλώντας για την Πόντια γυναίκα(Πηγή:
<https://www.facebook.com/media/set/?set=a.5362112933885038&type=3>).

Εικόνα 34. Ομιλίες από άτομα που συνέβαλαν στη δημιουργία του μνημείου (Πηγή: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.5362112933885038&type=3>).

Εικόνα 35. Η ομιλία μου για την Πόντια γυναίκα(Πηγή: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.5362112933885038&type=3>).

Εικόνα 36. Αφήγηση των ποιημάτων που γράψαμε με ποντιακές και μικρασιάτικες φορεσιές (Πηγή: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.5362112933885038&type=3>).

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ξενόγλωσση

Halo, T. (2001). *Ούτε το όνομα μου: Γενοκτονία και επιβίωση μια αληθινή ιστορία* (Μ. Φράγκου, Μετ.) (σ. 19-225). Ζωοδόχου Πηγής 21: Γκοβόστης εκδοτική Α. Β. Ε. Ε.

Lathem, S. (2005). Learning Communities and Digital Storytelling: New Media for Ancient Tradition. In C. Crawford, R. Carlsen, I. Gibson, K. McFerrin, J. Price, R. Weber & D. Willis (Επιμ.), *Proceedings of SITE 2005--Society for Information Technology & Teacher Education International Conference* (σ. 2286-2291). Phoenix, AZ, USA: Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). Ανακτήθηκε από: <https://www.learntechlib.org/primary/p/19417/>.

Nasir, L., Naqvi, S. M., Bhamani, S. (2013). Enhancing students' creative writing skills: An action research project. *EricActa Didactica Napocensia*, 6 (2). Ανακτήθηκε από: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1053632>.

Surováčák, M. (2008). Συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας και των παραδόσεων των Ελλήνων του Πόντου. Ανακτήθηκε από: <https://digilib.phil.muni.cz/flysystem/fedora/pdf/142316.pdf>.

Ελληνικά

Αγτζίδης, Β. (2005). *Έλληνες Του Πόντου: Η γενοκτονία από τον τουρκικό εθνικισμό* (σελ. 117). Αττική: Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση ανατολικής Αττικής. Ανακτήθηκε από: <https://www.ebooks4greeks.gr/ellhnes-tou-pontou>.

Αγτζίδης, Β. (2015). Το κίνημα ανεξαρτησίας του Πόντου και οι αυτόνομες Ελληνικές περιοχές στη Σοβιετική Ένωση του μεσοπολέμου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 157–159. doi: <https://doi.org/10.12681/deltiokms>.

Βακάλη, Α. (2020). Η δημιουργική γραφή πάει σχολείο (σελ.4). Ανακτήθηκε από: http://cwconference.web.uowm.gr/archives/1st_conference/vakali_anna_p.pdf.

Θεοδωρακάκου, Μ. (2022). «Μια φορά κι έναν καιρό ήταν ένα σκουπιδάκι...» Διδακτικό σενάριο με θέμα τη δημιουργία ψηφιακού βιβλίου από νήπια. *4ο Πανελλήνιο Συνέδριο: Ένταξη και Χρήση των ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική Διαδικασία, Θεσσαλονίκη 30 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 2015* (σ.2). Ανακτήθηκε από: <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/cetpe/article/view/4243>.

Θώδης Γ. Β., & Αρναούτη Ε. (2021). Μνημοσύνη: Ένα μαθητικό ντοκιμαντέρ για την τοπική προφορική ιστορία. *Open Journal of Animation, Film and Interactive Media in Education and Culture [AFIMinEC]*, 2(1). 4. doi: <https://doi.org/10.12681/afiinmec.25145>.

Ινστιτούτο εκπαιδευτικής πολιτικής (2021). Πρόγραμμα σπουδών νηπιαγωγείου (σελ. 13). Ανακτήθηκε από: https://www.esos.gr/sites/default/files/articles-legacy/1947_1o_meros_pps_nipiagogeioy.pdf.

Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2015). Βιωμένη πραγματικότητα, μαρτυρία και Ιστορία στο νεότερο παιδικό και εφηβικό λογοτεχνικό βιβλίο. *KEIMENA για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, (21). doi: <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2015.598>.

Κοροσίδου, Ε., Μπράτιτσης, Θ. (2022). Η ψηφιακή αφήγηση ως εκπαιδευτικό εργαλείο κατά την εξοικείωση με την ξένη γλώσσα στην πρώιμη παιδική ηλικία. Στο Γ. Κουτρομάνος, Λ. Γαλάνη (Επιμ.), *6ο Πανελλήνιο Συνέδριο: Ένταξη και Χρήση των ΤΠΕ στην Εκπαιδευτική Διαδικασία, 10 Ιανουαρίου 2022* (σ. 413). Ανακτήθηκε από: <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/cetpe/article/view/3661>.

Κυριακίδου - Νέστορος, Α. (1987). Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας. *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens*, 2 (1), 178. doi : <https://doi.org/10.3406/metis.1987.889>.

Κωτόπουλος Η.Τ., Βακάλη Α., Νάνου Β. & Σουλιώτη Δ. (2014). *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου*

«Δημιουργική Γραφή», 4- 6 Οκτωβρίου, 2013 (σ. 6-14). Αθήνα. Φλώρινα: Π.Μ.Σ. «Δημιουργική Γραφή». Ανακτήθηκε από:

https://cwconference.web.uowm.gr/archives/1st_conference/grosdos_article.pdf.

Κωτόπουλος, Τ.Η., Ζωγράφου-Τσαντάκη, Μ., Σαραφίδου, Μ.& Βακάλη, Α. (2015). Δημιουργική Γραφή στην προσχολική εκπαίδευση: Μια προσέγγιση για την ώθηση της πολιτισμικής αειφορίας. Στο Πρακτικά 10ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ο.Μ.Ε.Ρ. - Δ.Π.Θ. «Εκπαιδεύοντας πολίτες για ένα αειφόρο μέλλον. Ο ρόλος της

προσχολικής και πρώτης σχολικής εκπαίδευσης», Αλεξανδρούπολη, 16-18 Οκτωβρίου 2015 (σ. 7-10).

Ανακτήθηκε από: <http://users.uowm.gr/tkotopou/index.php/publications-gr/diverse-gr/8-greek-language/184-publication-89>.

Γρόσδος, Σ. (χ.χ.). Εικόνα και Δημιουργική Γραφή: Τα ζωγραφικά έργα, οι εικονογραφήσεις των λογοτεχνικών βιβλίων και οι εικόνες του κινηματογράφου ως ερεθίσματα δημιουργικής γραφής στο δημοτικό σχολείο. Μία διδακτική πρόταση (σελ. 7-14). Ανακτήθηκε από:

https://cwconference.web.uowm.gr/archives/1st_conference/grosdos_article.pdf.

Κωτόπουλος, Τ.Η., Ζωγράφου-Τσαντάκη, Μ., Σαραφίδου, Μ.& Βακάλη, Α. (2015). Δημιουργική Γραφή στην προσχολική εκπαίδευση: Μια προσέγγιση για την ώθηση της πολιτισμικής αειφορίας. Στο Πρακτικά 10ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ο.Μ.Ε.Ρ. - Δ.Π.Θ. «Εκπαιδεύοντας πολίτες για ένα αειφόρο μέλλον. Ο ρόλος της

προσχολικής και πρώτης σχολικής εκπαίδευσης», Αλεξανδρούπολη, 16-18 Οκτωβρίου 2015 (σ. 7-12).

Ανακτήθηκε από: <http://users.uowm.gr/tkotopou/index.php/publications-gr/diverse-gr/8-greek-language/184-publication-89>.

Μπράϊλας, Α. Β. (2022). Ψηφιακή Αφήγηση Ιστοριών στην Εκπαίδευση: “Καλοτάξιδες Ιστορίες” και Αφηγηματικά Μωσαϊκά. 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο με Διεθνή Συμμετοχή :Τεχνολογίες της Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση, Ρέθυμνο 3- 5 Οκτωβρίου 2014 (σ.90). Ανακτήθηκε από: <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/cetpe/article/view/3912>.

Πλατάκουτσα, Μ. (2020). Οι μάνες του Πόντου: Αληθινή ιστορία (σελ. 9-10). Αθήνα: Έξη. Ανακτήθηκε από: <https://www.ekdoseiseksi.gr/wp-content/uploads/2020/06/oi-manes-tou-pontou-apospasma.pdf>.

Φωτιάδης, Κ. (2009). Πόντος: Ελληνικός, μεγάλος και ευδαίμων (σελ. 110- 149). Αττική: Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση ανατολικής Αττικής.

Φωτιάδης, Κ. (χ.χ.). Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου (σελ. 10-11). Ανακτήθηκε από:

<https://poe.org.gr/wp-content/uploads/2022/05/1-%CE%A6%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%AC%CE%B4%CE%B7%CF%82.pdf>.

